TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BÖLÜMÜ
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÜÇ TARZ-I MODERNLEŞME: ISLAHAT FERMANI SONRASI ORTAYA ÇIKAN MODERNLEŞME TEMÂYÜLLERİ (1856-1889)

SALİH KARADUMAN
11716009

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET ÂKİF OKUR

İSTANBUL
2019

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BÖLÜMÜ
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÜÇ TARZ-I MODERNLEŞME: ISLAHAT FERMANI SONRASI ORTAYA ÇIKAN MODERNLEŞME TEMÂYÜLLERİ (1856-1889)

SALİH KARADUMAN
11716009

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET ÂKİF OKUR

İSTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÜÇ TARZ-I MODERNLEŞME: ISLAHAT FERMANI SONRASI ORTAYA ÇIKAN MODERNLEŞME TEMÂYÜLLERİ (1856-1889)

SALİH KARADUMAN
11716009

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:
Tezin Savunulduğu Tarih: 26/06/2019
Tez Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mehmet Akif Okur	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Bedri Gencer	
	Dr. Öğretim Üyesi Süleyman Güder	

İSTANBUL
TEMMUZ 2019

ÖZ

ÜÇ TARZ-I MODERNLEŞME ISLAHAT FERMANI SONRASI ORTAYA ÇIKAN MODERNLEŞME TEMÂYÜLLERİ (1856-1889)

Salih Karaduman

Haziran, 2019

Bu tez çalışmasında, Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan ve aralarında bürokrat, alim ve aydınların bulunduğu isimler tarafından temsil edildiği savunulacak olan üç farklı modernleşme temayülü tespit ve konu edinilmiştir. XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ortaya çıkan modernleşme sürecinin başlangıcı Tanzimat Fermanı olsa da, Islahat Fermanı'nın şekillendirici rolü bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu sürecin tetiklemesiyle, isimlendirmeleri tarafımızca yapılan, "zarurî modernleşme", "sentezci modernleşme" ve "sivil-gelenekselci modernleşme" olmak üzere üç farklı modernleşme temayülü ortaya çıkmıştır. Özellikle Islahat Fermanı'ndan itibaren, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nden talep ettiği reformlarla ilgili baskıları artmış, Osmanlı bürokrasisi hem askerî krizler hem de ekonomik problemleri çözmeye çalışırken birtakım zaruretleri göz önünde bulundurarak hareket etmişlerdir.

Âli ve Fuat Paşaların öncülük ettiği Islahat Fermanı sonrası Osmanlı bürokrasisinin, zaruretler çerçevesinde gerçekleşmesine ön ayak olduğu dönüşüm sürecinin bir süre sonra istenen başarıyı elde edememesi ve siyasî, sosyal ve ekonomik sorunların artması üzerine, Ahmet Cevdet Paşa'nın temsil ettiği savunulacak olan "sentezci modernleşme" temayülü ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, Mecelle örneğinde görüleceği üzere dönüşüm sürecinin meşruiyeti konusunda daha dikkatli ve oluşmaya başlayan kamuoyunun beklentileriyle daha uyumlu bir modernleşme arayışı iddiasında olmuştur.

Oluşmaya başlayan kamuoyu ve aydın profili, "sivil-gelenekselci" bir modernleşme temayülünün doğmasıyla sonuçlanmıştır. Başta Namık Kemal olmak üzere bu isimler, klasik dönem olarak bilinen devirlerin, İslamî ilkelerle çelişmeyen bir yenileşmeye evrilmesi ve kamuoyunun da bu sürece katılımının sağlanması gerektiğini savunmuşlardır.

Çalışmamızda yapmaya gayret ettiğimiz bu yeni modernleşme sınıflandırmasının, modernleşme literatüründe yeterince fark edilemediğini düşündüğümüz modernleşme farklılıklarına dikkat çekmesi bakımından fayda sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: modernleşme, Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı, zarurî modernleşme, sentezci modernleşme, sivil-gelenekselci modernleşme.

ABSTRACT

THREE TYPES OF MODERNIZATION: MODERNIZATION TENDENCIES WHICH OCCURED AFTER THE REFORM EDICT(1856-1889)

Salih Karaduman

Jun, 2019

In this thesis, three different modernization approaches, which claimed to be represented by bureaucrats, scholars and intellectuals, that originates after The Ottoman Reform Edict will be identified and discussed. Despite the fact that the Edict of Tanzimat was the beginning of modernization process that started in the second quarter of the 19th century, the forming role of the Reform Edict constitutes the main route of this work. With this process being triggered, three different modernization tendencies "necessary modernization", "synthesist modernization" and "civil-traditionalist modernization", all named by us, occurred. Specifically since the Edict of Reform, European States have increased their pressure on their demand of reforms from the Ottoman Empire, the Ottoman bureaucracy, trying to deal with both military crises and economic issues, has acted in consideration of some necessities.

The "synthesist modernization" tendency, claimed to be represented by Ahmet Cevdet Pasha, has emerged in retaliation to Ottoman bureaucracy initiating the transformation process around the necessities, not meeting the most desired success and the increase of political, social and economical problems in a post-Edict of Reform period led by Âli and Fuat Pashas. Said approach claims and is in search of a modernization process that is compatible with the expectations of a public opinion that is starting to form and cautious of legitimacy of the transformation process as can be seen in the example of The Mecelle.

Public opinion and an intellectual profile that is starting to form finalized with a "civil-traditionalist modernization" approach. In addition to people mentioned, and especially, Namık Kemal argues that classical period needs to evolve into a reform, joint by the public opinion, and also that does not contradict with the Islamic principles.

This new modernization classification which we have tried to elaborate in our study, is aimed to draw attention to the modernization differences which is not regarded or noticed much in the modernization literature.

Keywords: Modernization, Reform Edict, Edict of Tanzimat, necessary modernization, synthesist modernization, civil-traditionalist modernization.

ÖN SÖZ

Islahat Fermanı sonrasında ortaya çıkan modernleşme temayüllerini ele aldığım tez çalışmamda, her türlü kaynak desteği sağlayan dostum Semih Öztekin'e, tezimin içeriği ve teknik detaylarıyla ilgili yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarıma, tezime çalışırken vakitlerinden çalmama rağmen anlayış ve sevgileriyle desteklerini esirgemeyen eşim Elif Hanım'a ve biricik kızıma, üzerimdeki emeklerinden ötürü anne ve babama teşekkür ederim.

Çalışmamın her safhasında bilgisi, sabrı ve değerli dokunuşlarıyla büyük emeği ve katkıları bulunan sayın hocam Prof. Dr. Mehmet Âkif Okur Bey'e teşekkürü borç bilirim.

İstanbul ; Haziran, 2019 Salih Karaduman

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **v**
ÖN SÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
1. GİRİŞ **1**
2. ÖNCEKİ TANIMLAR VE TASNİFLER **14**
3. ZARURÎ MODERNLEŞME **23**
3.1. Devlet Tasavvurunun Tarihsel Kökenleri 23
3.2. Türk Devlet Anlayışının Tarihi Ve Şekillenmesi 26
3.3. Askerî "Zaruret"ler 28
3.4. Kalemiye'den Bürokrata: Yeni Bir Zümre Olarak Bürokrasi Ve Tanzimat Fermanı 32
3.5. Islahat Fermanı Ve Zarurî Modernleşme 36
3.6. Bürokrasinin "Zarurî" Arayışları 41
4. SENTEZCİ MODERNLEŞME **48**
4.1. Kapitalist Dönüşüm Süreci 48
4.2. Osmanlı Devleti'nde Kapitalizm Öncesi ve Sonrası Ekonomik Yapı 50
4.3. Cevdet Paşa Ve Islahat Fermanı Sonrası Dönem 58
4.3.1. Mecelle'ye Giden Yol: Ekonomik Ve Hukuki Değişiklikler 62
4.3.2. Sentez Arayışı 64
4.4. Mecelle'yi Ortaya Çıkaran İç Ve Dış Gelişmeler 67
4.4.1. İç Gelişmeler 67
4.4.2. Dış Gelişmeler 69
4.5. Mecelle Hakkında Yapılan Çalışmalar 71
4.6. Mecelle'deki Sentez 72
5. SİVİL-GELENEKSELCİ MODERNLEŞME **77**
5.1. Sivillik Ve Gelenekselcilik 77
5.2. Sivil-Gelenekselci Modernleşme Sürecinin Doğuşu Ve Şinasi'nin Rolü 81

5.2.1. Erken Dönem Namık Kemal Ve Düşüncesi 83
5.3. Sivil-Gelenekselci Modernleşme Ve Namık Kemal 86
5.3.1. Şiirin Sivilliği 89
5.3.2. Sivil-Gelenekselci Modernleşme'de Vatan Kavramı 92
5.3.3. Sivil-Gelenekselcilik Ve Bürokrasi 93
5.3.4. Sivil-Gelenekselci Modernleşme'de Geleneğin Modern Müdafaası ... 94
5.4. Sentezci Modernleşme Ve Sivil-Gelenekselci Modernleşme Arasındaki Farklar 96
6. SONUÇ 98
KAYNAKÇA 102
ÖZ GEÇMİŞ 109

1. GİRİŞ

Modern kelimesi, ortaya çıkışı itibariyle V. Yüzyıla kadar götürülebilir. İlk defa Pagan dönemi Roma İmparatorluğu'yla Hıristiyanlık dönemini ayırt etmek maksadıyla kullanılmıştır. Hıristiyanlığın Paganlık karşısında "yeni" bir paradigma olduğunu belirtmek bakımından "modern" olduğu kabul edilmiştir. Nitekim modern kelimesinin lügat anlamında da ilk vurgulanan husus zaman algısı açısından "yeni" olmasına gönderme yapar. Redhouse'un hazırladığı 1880 tarihli İngilizce-Türkçe Lügatte "modern" kelimesinin henüz politik ve sosyolojik göndermelere konu olmadığı görülmektedir. Nitekim bu lügatte "modern" sözcüğü "yeni", "yeni usûl", "daha sonra" gibi zamansal-ağırlıklı bir terminoloji dikkate alınarak tercüme edilmiştir (Redhouse, 1861, 197).

1924 târihli İngilizce-Türkçe Lügat, Maarif Vekâleti'nin denetiminde Deniz Binbaşı Vâhid Bey tarafından eski harflerle hazırlanmıştır. Bu lügatte "asrî", "yeni", "muasır", "müteahhir" gibi kelimeler modernin tercümesi olarak verilmişlerdir. Redhouse'ta yalnız "modern" kelimesi yer alırken, Vahid Bey'in lügatinde modern kelimesiyle irtibatlı ve günümüzde geçerliliğini sürdüren başka kelimeler de kullanılmıştır. Örneğin "modernizm" sözcüğü "teceddüt", "asrilik" gibi kelimelerle karşılanmıştır. "Modernist" kelimesi, "teceddüt taraftârı" olarak, "modernize etmek" ise "yenileştirmek" olarak çevrilmiştir (A. Vahid, 1924, 344**).** Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyıldan itibaren Avrupa'yla temâsı sonucunda karşılaştığı bir husus olan modernliğin, İslâmî ıstılahta karşılık bulan bir kelime olan "tecdit" ile tercüme edilmesi, dönemin zihin kodlarını anlamak bakımından oldukça önemlidir.

Modernleşme târihi üzerine yapılan çalışmalar, bu konuda oldukça geniş bir literatürün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Farklı analiz birimlerini merkeze alan birçok isim, "Türk modernleşmesi" hakkında yaptıkları araştırmalarla konuyu zenginleştirmişlerdir.

Genelde modernite ve modernleşme kuramları, özelde Türk modernleşmesinin seyri birçok akademik ve popüler çalışmaya konu olmuştur. Modernite, kökenleri XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rönesans ve Reform, XVIII. Yüzyılın Aydınlanma Çağı olarak bilinen devirden başlayarak XIX. Yüzyılda yaşanan Sanayi Devrimi'ne uzandığı kabul edilen Avrupa siyâsî ve toplumsal yapılarının kendine has bir tecrübesi olarak kabul edilirken modernleşme, Avrupa'nın "öteki"si olan siyâsî ve toplumsal yapılar üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak yol açtığı bir değişimle birlikte, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan süreç özelinde gerçekleşen askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel dönüşüm olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin XIV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla kadar elde ettiği askerî üstünlükler, siyâsî ve ekonomik başarılar ve devlet yapısının kurumsal gücü, onu Avrupa'daki benzerleri ve rakiplerinden daha kuvvetli bir konumda tutmaktaydı. Sebeplerini çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alacağımız üzere, birçok iç ve dış gelişme neticesinde Osmanlı Devleti, bahsettiğimiz güçlü pozisyonunu bilhassa XVII. Yüzyıldan itibaren yitirmeye başladı. Devletin tecrübe ettiği ve yoğunluğunu gittikçe her sahada hissettirmeye başlayan bu zorlu sürecin tersine çevrilmesi ve devletin eski kuvvetine dönmesi amacıyla aralarında bürokrat, âlim ve aydınların olduğu kişiler çözüm önerileri getirmeye başladı. Bu maksatla birçok iyileştirme projesi teklif edildi. Daha XVII. Yüzyılın ortalarından itibaren ordu ve mâliyede yaşandığı düşünülen aksaklıkların giderilmesi hususunda tedbir alınması, Osmanlı Devleti'nin gündemine en üst seviyeden girmeye başlamıştır. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'yla başlayan modernleşme sürecine kadar çözüm teklifleri "eski günler" in yeniden diriltilmesi ve "kânun-i kadîm"e dönülmesi talebini dile getirmiştir. Tanzimat'la başlayan süreç ise, Ferman'da belirtildiği üzere bilhassa son yüz elli yılın "gavâ'il-i müte'âkıbe ve esbâb-ı mütenevvia"sı sebebiyle (Yıldız, 2015, 25) bir nevi yenilgi itirâfına yer vermiş ve çarenin bazı yeni kanunlar tesis edilmesinde olduğu dile getirilmiştir. Özetle Tanzimat Fermanı, kendisinden önceki çözüm tekliflerinden temelde iki noktada ayrılır. Birincisi, Ferman'da devletin içine düştüğü sorunların oldukça ağır olduğu açıkça dile getirilmiştir. İkincisi, -önceki tekliflerin aksine – Tanzimat Fermânı'nda sorunlara bulunacak çarenin "yeni kânunlar" ihdas etmekle mümkün olduğu vurgulanmıştır. Kısacası Tanzîmat Fermanı, geriye dönük çözümlerin artık gündemde olmadığının ilân edildiği sürecin başlangıcı ve İmparatorluktan Cumhuriyete uzanan dönemin modernleşmesinin temel taşı olarak

önemini korumuştur. Tüm bu "yeni"liklere rağmen Ferman, kimi yerlerde klasik düzene belli açılardan tenkitler getirse de, Şeriat'a ve eski kanunların ruhuna geri dönüldüğü takdirde meselelerin başarıyla neticeleneceğini de belirtmektedir. Islahat Fermanı ise, açıkça Şeriat vurgusunun azaltıldığı, Tanzimat Fermanı ile muğlak bırakıldığı ya da yeterince tatbik edilmediği düşünülen hususların kuvveden fiile çıkarıldığı daha "somut" bir ferman olarak dikkat çeker. Her ne kadar Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları (1856) arasında kronolojik bir süreklilikten bahsedilebilse de, ikisi arasında gerek içerik, gerekse vurgu bakımından kayda değer farklılıklar bulunmaktadır. Berkes'e göre Tanzimat, Islahat'a nazaran Müslümanlarla ilgili – bürokrasi ve ekonomiye vurgusu sebebiyle – bir metin iken, Islahat Fermanı azınlıkların durumunu merkeze alan bir metin olması sebebiyle "Hıristiyanlar için yayınlanmış bir belge*"* olarak ele alınabilir (Berkes, 2003, 217). 1856 târihli Islahat Fermanı'nda bütün "Osmanlı halkı"nın hukuk önünde eşit sayılması, Fermanın önemli maddelerinden biridir. "Millet-i hâkime" olarak adlandırılan Müslümanların Ferman sonrası gayrimüslimlerle eşitlendiklerinin ilânı, "ehl-i İslâma pek ziyâde dokundu" (Ahmet Cevdet Paşa, 1953, 65). Nitekim Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinde, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'yle birlikte savaşan İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın, bu desteklerine karşılık olarak başta azınlıkların siyasî ve hukukî statüleri olmak üzere pek çok konuda Osmanlı Devleti'nden hukukî ve fiili "taviz"ler beklemesi etkin rol oynamıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nı birbiriyle irtibatlı ancak birbirlerinden bâzı hususlarda ayrılan düzenleme ve teklifler olarak değerlendirmemizin bir sebebi de, fermanları hazırlayan kişi ve grupların kimliğidir. Tanzîmat Fermanı, - her ne kadar bilhassa İngiltere'nin telkin ve yönlendirmeleri olsa da - başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere Osmanlı kalemiyesi tarafından hazırlanan bir metin iken, Islahat Fermânı içlerinde Fransa ve Büyük Britanya devlet temsilcilerinin de bulunduğu bir heyet tarafından düzenlenmiştir. Ayrıca Islahat Fermanı'nın, Kırım Harbi sonrası imzalanan Paris Antlaşması'nın bir maddesinde zikredilerek bir anlamda devletlerarası ilişkilerin de dâhil olabildiği bir meseleye dönüşmesi, çalışmamızda temellendirmeye çalışacağımız farklı modernleşme düzeylerinin ortaya çıkışında büyük önem arz etmektedir.

Çalışmamızı diğer modernleşme analiz ve tasniflerinden ayıran üç temel özellik bulunmaktadır. Birincisi, diğer çalışmaların tamamına yakınında ortaya çıkan

modernleşme anlayış ve sınıflandırmaları Tanzimat Fermanı'na dayandırılmaktadır. Tezimizde Tanzimat Fermanı'nın, modernleşme faaliyetlerinin en önemli ilk adımı olduğu düşüncesi kabul edilmekle birlikte, gerek devlet içinde, gerekse "sivil" farklı modernleşme anlayışlarının kristalleşmeye başladığı dönemin Islahat Fermanı sonrası süreçte gerçekleştiği savunulmaktadır. Bu bakımdan, çalışmamızın merkezinde Islahat Fermanı sonrası dönemin kavrayış ve tutumları merkezi rol oynamaktadır. İkincisi, modernleşme üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmında iç ve dış sebeplerden sadece birine vurgu yapılmaktadır. Modernleşme sürecini Osmanlı İmparatorluğu'nun iç koşullarını merkeze alarak geliştirilen tezlerde uluslararası gelişmeler ve güç dengelerinin tesiri, kapitalist dönüşüm çağının temel dinamiklerinin modernleşme ile ilişkisi gibi oldukça önemli konulara yeterince vurgu yapılamamaktadır. Modernleşmeyi dış faktörleri temel etken kabul ederek ele alan çalışmalar ise, Osmanlı bürokrasisinin Avrupa devletleri karşısında inisiyatifi elden bırakmama arayışlarını, Osmanlı Devleti içinde modernleşme sürecine karşı geliştirilen perspektif ve uygulamaları, devletin kendi içinde ihtiyaç duyduğu yenilenme gereksinimlerini ihmal edebilmektedir. Tasnif ettiğimiz üç modernleşme temayülünü izah ederken sergilediğimiz temel yaklaşım, iç unsurlarla dış faktörlerin birbirleriyle karşılaşmaları sonucunda ortaya çıkan ve iki hususu da eşit derecede analiz etmeye gayret eden bütüncül bir bakıştır. Üçüncüsü, çalışmamızda tespit ettiğimiz farklı modernleşme temayüllerinin kendine has özellikleri yanında, diğer temayüller karşısındaki konumları da dikkate alınarak isimlendirme yapılmıştır. Örneğin, sebeplerini çalışmamızın ikinci kısmında izah edeceğimiz üzere "sentezci modernleşme"nin en önemli aktörü olarak ele aldığımız Ahmet Cevdet Paşa, "sivil-gelenekselci modernleşme" ismiyle sınıflandırdığımız anlayıştaki "gelenekselci" tavra yakın görüşlere de sahiptir, ancak onun sentezcilik konusundaki baskın ve ısrarcı tavrı, onu "gelenekselci" olarak adlandırdığımız temayülden ayıracak yoğunluktadır. Aynı şekilde, "sivil-gelenekselci modernleşme" olarak adlandırdığımız anlayışın "zarurî modernleşme" tavrına yakın bazı tutumlar geliştirdiği de görülmekle birlikte, onların yaklaşımlarına ana rengini veren karakteristik özelliğin "sivil" ve "gelenekselci" bir anlayıştan beslenmesi sebebiyle bu isimlendirme yapılmıştır. Özetle, üç yaklaşımın da birbiriyle geçişkenlik gösterdikleri konu ve yaklaşımlar olmakla birlikte, bu

temayülleri ortaya çıkaran temel özellikler bakımından birbirlerinden farklı oldukları görüş ve uygulamalar dikkate alınmıştır.

Modernite, literatürde Avrupa sanatının "yeni" bir çizgi tutturmaya başlamasıyla izah edilen bir süreç olarak kabul edilse de, çalışmamızı ilgilendiren ve Türk modernleşmesinin serencâmını doğrudan etkileyen boyutlarıyla moderniteye kaynaklık eden üç temel husus bulunmaktadır. Bu hususların her birini, Türk modernleşmesinin tespit ettiğimiz üç modernleşme biçiminin bir gerekçesi olarak ele alacağız. Bunlar kısaca askerî teknolojideki küresel değişiklikler, Sanayi Devrimi ve Avrupa ile artan düşünsel etkileşimdir. Şüphesiz ki bu üç husus da modernleşme târihi üzerinde doğrudan ya da dolaylı tesirde bulunmuştur. Ancak, modernleşme temayüllerine ana rengini veren, belirgin vasıflarıyla üç konu başlığı, modernleşme vetiresinin etkin unsurları olarak ve her biri iç etkenlerle etkileşim içinde ele alınacaktır.

Modernitenin doğuşunu hızlandıran ve farklı coğrafyalara intikâlini kolaylaştıran ilk husus, kısaca "batının askerî üstünlüğü" olarak adlandırabileceğimiz hususdur. Başta Rusya olmak üzere Avrupa'nın yükselen askerî gücüyle XVIII. Yüzyıldan itibaren yaşanan savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun görece askerî üstünlüğünü ortadan kaldıran gelişmeler zincirini tetiklemiştir. Osmanlı Devleti, daha XIV. Yüzyıldan itibaren top teknolojisi başta olmak üzere askerî yenilikleri kendi bünyesine dâhil etmekten çekinmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nin diğer Avrupa devletlerinden daha hızlı bir şekilde top teknolojisini kendi askerî mekanizmasına kattığı bilinen bir gerçektir. Devlet aynı zamanda tımarlı sipahiler başta olmak üzere pek çok atlı ve piyade birliğini bünyesinde barındırmakta ve bu zümreler "geleneksel" nizamın sürdürücüsü olma vasfını taşımaktaydı. Tüm bu gelişmelere rağmen, askerî teknolojide yaşanan ve batılı devletler lehine sonuçlanan gelişmelerin de uzantısı olarak Osmanlı İmparatorluğu, modernleşme devrinden kısa bir süre öncesinden itibaren pek çok batılı kurmay subayı ordunun modernizasyonunda görevlendirmiştir. Osmanlı kalemiyesi, yükselmeye başlayan batı gücünü bilhassa Napoleon'un Mısır işgaliyle başlayan süreçte daha yoğun bir şekilde tecrübe etmiş ve "zarurî değişim"i ilk olarak askerî yenileşme olarak algılamıştır.

Modernleşme temayüllerini şekillendiren ikinci husus, târihin tespit edebildiği tüm üretim ve dağıtım ilişkilerini kökünden değiştiren Sanayi Devrimi'dir. Sanayi Devrimi'nin etkileri aracılığıyla başta Büyük Britanya olmak üzere Avrupa kıtası devasa bir üretime ve bunun neticesi olarak ortaya çıkan kapitalist dönüşüme sahne olmuştur. Kapitalist pazarın giderek genişlemesi ve kıta Avrupası boyutlarını aşan miktarlarda üretimin artmasıyla Büyük Britanya, Hollanda, Fransa gibi ülkeler genişleyen pazarı Asya ve Afrika'ya taşımayı hedeflemişlerdir. Sömürgeciliğin doğuşuna kaynaklık eden bu yöneliş, M. Hodgson'ın tâbiriyle "Ateşli Silah İmparatorlukları Çağı"nın zuhuruyla kendisine jandarmalık edecek askerî kuvvete erişmiştir. Üretimin fabrika modeline evrilerek küresel çapta müşteriler bulması ve adı geçen Avrupa devletlerinin bu anlayışı zor kullanarak ihracı, modernleşmenin iktisadî boyutuna işâret etmektedir. Tanzîmat Fermanı'nın ilan edilmesinden bir sene önce Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Baltalimanı Ticâret Anlaşması (1838) ve akabinde gerçekleşen modernleşme reformları arasındaki irtibat, oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bu gelişmelerin de etkisiyle, klasik düzenin iktisadî anlayış ve uygulamaları giderek dönüşmüş, merkezinde ihtiyaçların karşılanması olan ekonomi görüşü yerini yavaş yavaş uluslararası pazarla entegrasyona bırakmaya başlamıştır.

Modernleşme sürecini hızlandıran ve Türk modernleşmesi üzerinde etkin rol oynayan üçüncü husus ise Avrupa ile artan düşünsel ve sosyal alışverişin etkisidir. Kurulan tercüme büroları ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler aracılığıyla Avrupa'nın siyasi ve entelektüel gündemiyle karşılaşan gençler, ülkelerine geri döndüklerinde ortaya koydukları fikirlerde bu gündemlerden etkilenmiş ve onları Osmanlı Devleti'nde uygulanabilir bir çerçevede dile getirmişlerdir. Bunun yanında, İngiliz Devrimi (1688), burjuvazinin ekonomik üstünlüğünü siyasî nüfuza da evrilttiği bir süreç olarak Sanayi Devrimi'ne giden yolun taşlarını döşemiştir. İngilizlerin *Glorious Revolution* olarak adlandırdıkları bu devrimden yüz yıl sonra, Avrupa'nın yeni yükselen sınıfı olan burjuvazinin ve ondan kaynaklı paradigmatik dönüşümün en önemli safhası olan Fransız Devrimi (1789) meydana gelmiştir. Bilhassa Napoleon ordularının XIX. Yüzyılın başında gerçekleştirdiği ve içlerinde Avrupa, Rusya, Mısır gibi coğrafyaların da olduğu büyük işgâlin (1798) taşıyıcılık ettiği fikirler Fransız Devrimi'ni küresel tesiri olan bir vakıa hâline getirmiştir. Literatüre "doğu sorunu" olarak geçen ve

Avrupa devletlerinin başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Hint alt kıtası ve Mısır'ı da kapsayan bölgeyi askerî, siyasî, iktisadî ve zihinsel bakımdan denetim altına alması süreçlerine göndermede bulunan meselenin ortaya çıkışında bu devrimin ve ondan kaynaklanan gelişmelerin büyük rolü olmuştur. Bilhassa Napoleon orduları tarafından dünyânın muhtelif coğrafyalarına taşınan bu görüşler, işgal edilen bölgelerdeki güç paylaşımı dengesine dahil olan Britanya, Rusya ve sonraları Almanya gibi devletler aracılığıyla Avrupa-dışı dünyaya ihraç edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan başta azınlıklar olmak üzere seçkinleri ve giderek kamuoyunu da doğrudan ve dolaylı etkilemeye ve nüfuzu altına almaya başlayan bu dönüşüm, tezimizde bahsedeceğimiz üzere aydınlar ve düşünürler arasında farklı düzeylerde de olsa önemli değişimlere ve modernleşme temayüllerine yol açmıştır.

Yukarıda hikâyesini kısaca özetlediğimiz ve modernleşmenin temel dış sebepleri olarak isimlendirebileceğimiz gelişmeler yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bünyesinden kaynaklı modernleşme gerekçeleri de mevcuttur. Bu hususta birçok başlıktan söz edilebilirse de temel iç sebebin kısaca "devletin kurtarılması" düşüncesinin olduğunu söylemek mümkündür. Gerek Müslüman ortak târihsel tecrübesinden süzülerek gelişen devlet anlayışının etkisi, gerekse Türk târihinin kendine özgü sebepleriyle, fetihleri sürdüren ve farklı gruplar arasında çıkacak ayrışmaları (fitne) engelleyen bir güvenlik şemsiyesi olarak devletin XIX. Yüzyıldan itibaren varlığının tehdit altında olduğu düşüncesi, Osmanlı bürokrasisini Osmanlı İmparatorluğu'nun "klasik düzen"ini sürdürmenin neredeyse imkânsız olduğu fikrine sürüklemiştir. Avrupalı kimliğinin târihsel "öteki"si olan Türklerin özellikle İnebahtı mağlubiyetinden (1571) sonra Avrupa'daki ilerlemesinin tedricen durması ve Rusya ile XVIII. Yüzyıldan itibaren yapılan yıpratıcı savaşların Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük güç yitirmesine yol açması, devletin başta askerî alanda olmak üzere kurumsal, ekonomik ve sosyal sahalarda iç ve dış baskıların da etkisiyle reformlar yapmak zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır. "Zorunda kalmak" tabiri, Türk modernleşmesi için oldukça anahtar bir görev ifa etmektedir; çünkü Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte Mısır ordularının Anadolu'yu istilâ ederek Kütahya içlerine kadar ilerlemesi (1833) ve Payitaht için büyük bir tehdit hâline gelmesiyle Osmanlı Devleti, önce

Rusya'dan, bu sefer de Rusya'nın tekrar tehdide dönüşmesi ve sorunun kalıcı olarak çözülmemesi sebebiyle birkaç yıl sonra Büyük Britanya'dan askerî yardım talep etmiştir. Tanzîmat Fermanı (1839), böylesine karmaşık güç dengelerinin ve askerî yenilgilerin yoğun olduğu bir dönemde ilan edilmiştir. Tanzîmat Fermanı'ndan Islahat Fermanı'na (1856) uzanan süreçte Osmanlı Devleti, başta hukuk sahasında olmak üzere birçok alanda modernleştirici reformlar uygulamıştır. Islahat Fermanı'nın da ilanıyla Avrupa Devletler Sistemi'nin bir parçası hâline gelen ve modernleşme süreci bu durumun da etkisiyle gittikçe uluslararası sahanın tesirine açık hâle gelen Osmanlı Devleti'nde, "klasik düzen"in her bakımdan gittikçe aşınmaya başlamasıyla, bu politikaların mimârı olarak görülen ve yeni düzende etkinliği oldukça artan Osmanlı bürokrasisinin tercihlerine dönük eleştirilerde büyük artış yaşanmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilânından itibaren –sebeplerini ileride izah edeceğimiz üzere- bürokrasinin etkinliği artmış ve ilmiye sınıfının gücü çeşitli sebeplerle azalmıştı. Bir ölçüde bu durumun da etkisiyle ortaya çıkan bürokrat-ulema ve bilhassa gazeteler aracılığıyla yeni teşekkül etmeye başlayan şâir-aydın zümresinin yükselişi, Islahat Fermanı sonrası meydana gelen gelişmelere tepki olarak doğmuştur. Özellikle Kırım Harbi (1853) askerî koşullarının da zorlamasıyla Islahat Fermanı'nın ilanı sonrası Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın Türk topraklarındaki etki alanının genişlemesi ve Hıristiyan azınlığın haklarının korunarak artırılması taleplerinin yoğunlaştırılması, şeriatın uygulandığı mahkemelerin yanında çeşitli "seküler" mahkemelerin tesis edilmesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bilhassa bir süredir devletin bütünlüğünü tehdit eden askerî zorlamaların da etkisiyle, çalışmamızda "zaruri modernleşme" olarak ele alacağımız ve başta Âli ve Fuat Paşalar olmak üzere bâzı devlet adamlarıyla temsil edildiğini savunacağımız modernleşme temâyülü ortaya çıkmıştır. Bu ekolün "zaruri" ismiyle ele alınmasının bir sebebi de, ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz ve devletin hukuk sahasında yaptığı reformları ilgilendiren konularda savundukları tezlerden ileri gelmektedir. Başta bu paşalar olmak üzere bürokrasi elitleri, Kırım Harbi sonrası imzâlanan Paris Antlaşması (1856) ve aynı yıl ilan edilen Islahat Fermanı ile, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri arasındaki güçler dengesinin bir aktörü hâline gelmesi durumunu avantaja çevirmeyi düşünmüşlerdir. "Düvel-i muazzama" arasındaki ihtilaf ve güç paylaşımı mücâdeleler arasındaki boşluklardan faydalanmayı düşünen "zaruri

modernleşme" temâyülü, bu yanıyla Avrupa medeniyetinin başta siyâsî olmak üzere tüm alanlarında katılımcı olmanın gerekliliğini savunmuştur.

Tüm bu gelişmelerle birlikte, modernleşme reformlarının taşıyıcısı konumunda bulunan ve gittikçe siyâsî ve sınıfsal nüfuzu pekişen Osmanlı bürokrasisine dönük başka devletlerin çıkarlarını gözetme, rüşvet, iltimas vb. gibi suçlamalar oldukça yoğunlaşmıştır. Klasik düzenden sapma olarak görülen tüm bu gelişmeler ve bürokrasiye yöneltilen eleştiriler, başta Ahmet Cevdet Paşa ve Mustafa Reşit Paşa'nın dikkatinden kaçmamış ve 1860'lardan itibaren Cevdet Paşa'nın başını çektiği bir anlayış tarafından, geleneksel kodlara daha uygun olma iddiası taşıyan bir modernleşme anlayışıyla hareket edilmiştir. Halkın modernleşme sürecine çeşitli vesilelerle tepki göstermesi, Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan yeni mahkemeler arasında yaşanan görev ve yetki karmaşası, Müslümanlarla gayrimüslimlerin hukukî statülerinin eşitlenmesinden doğan rahatsızlıklar, reformların azınlık milletlerinin ayrılıkçı temayüllerini hızlandırması vb. gibi birçok gelişme, söz konusu tarihten itibaren "sentezci modernleşme" olarak isimlendirdiğimiz ikinci temâyülün doğmasına etki etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, böylesine ikiliklerin çelişkilerinin derinleştiği bir ortamda ilmiye kökenli bir bürokrat olmasının da etkisiyle, Maturîdî-Hanefî fıkhını modern paradigmayla harmanlama teşebbüsünde bulunmuştur. Çalışmamızda söz konusu temâyülü nedeniyle "sentezci modernleşme" olarak ele alacağımız bu girişimin en büyük formülasyonu, tam ismi "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye" olan ve ticâret hukukunu merkeze alan eseridir. On altı fasıl ve bin sekiz yüz elli bir maddeden oluşan bu hukuk metni, çeşitli değişikliklerle birlikte 1926 Medenî Kanun'un ilânına kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Cevdet Paşa, Mecelle'nin kabulü sürecini anlatırken, başta Âli, Fuat ve Kabûlî Paşalar olmak üzere bâzı devlet ricâlinin Fransız Medenî Kanunu'nun tercüme edilerek aynıyla Osmanlı Devleti'nde uygulanması gerektiğini savunduklarını, kendisi ve birkaç kişinin de fıkıh kitaplarında bulunan ve zamanın gerekliliklerine uygun olan bir metinde ısrar ettiklerini anlatır. Kendi tezinin kabul edilmesini ve Mecelle'nin tatbikini din hizmeti olarak övgüyle zikreder. Cevdet Paşa'nın, Tanzimat'ın mimârı Mustafa Reşit Paşa tarafından modernleşme sürecini ulemâ nezdinde de meşrulaştırmak için Şeyhülislamlık makamından özellikle talep edilen "münevver bir âlim" olduğunu da dikkate alırsak,

Cevdet Paşa'nın modernleşme sürecindeki kilit rolünü daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Mecelle, yerli ve yabancı literatürde çoğunlukla hukukî boyutuyla ele alınmış ve kurumsal dönüşüm bakımından incelenmiştir. Ayrıca Mecelle'nin ilk yüz kâidesi olan ve tatbikatından ziyâde usule dâir maddeler olarak kabul edilmesi gereken ilk bölümü, diğer bağlayıcı bin yedi yüz elli bir maddeden daha fazla göz önünde bulundurulmuştur. Halbuki âile, mîras, medenî kanun gibi hususlarda geçerliliği olmayan, büyük oranda bir "ticâret hukuku kodifikasyonu" olan Mecelle'nin, tezimizde ele alınacağı üzere iki dış, iki iç sebebe dayalı olarak büyük önemi vardır. Dış sebeplerin birincisi, dönemin kapitalist dönüşüm süreci ekseninde ve hem bireylerin kendi aralarındaki yatay ekonomik ilişkileri, hem de dikey devlet-birey ekonomik faaliyetlerini organize eden bir metin olarak Mecelle, iktisâdî paradigmanın dönüşümünü de ön gören bir metin olarak okunmalıdır. İkincisi, Tanzîmat'tan itibaren Osmanlı Devleti politikalarına olan nüfuzları gittikçe artan ülkelerin diplomat ve tercümanlarının en büyük eleştirilerinden birisi, Osmanlı Devleti'nin hukuk düzenindeki "ön görülebilirlik eksikliği" ve kadıların hüküm verme konusundaki geniş yetkileri iddialarıydı. Mecelle, büyük oranda bu iki eleştiriyi hafifletmeye dönük bir metin olarak da ele alınacaktır. Bu bağlamda gerek Osmanlı hukuku, gerekse İslam tarih tecrübesi açısından yeni bir anlayışa işaret eden hukukun kodifikasyonu, Mecelle ile ilk kez kapsamlı bir şekilde yerleşmiştir. İç sebeplerden birincisi, Hanefî-Maturîdî görüş içinde kalınarak –bazen bu mezhebin de ikincil sayılan görüşleri kabul edilerek- bir hukukî iç tutarlılık ve dış devletlerin müdahalesini engelleme ısrarıdır. İkincisi, çalışmamızda ele alacağımız üzere Hanefîliğin târihsel gelişimi içinde "şehirli" bir devlet hukuku yapmaya en müsâit uygulamaları barındıran bir elastikiyetinin bulunmasıdır. Kısaca söylemek gerekirse, ekonomik-ağırlıklı dış etkenler ile hukukî-ağırlıklı iç etkenlerin birleşmesinin Mecelle'nin ortaya çıkmasına yol verdiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda vurgulayacağımız üçüncü modernleşme temâyülü ise, yeniçeri ocağının kaldırılması ve yeni paradigmayla birlikte gücünü yitirmesi dolayısıyla etkinliğini büyük ölçüde kaybeden ulemâ zümresinden doğan boşluğu da doldurmak üzere, modern anlamda kamuoyunun oluşmaya başlaması, Tanzimat sonrası kurulan tercüme

bürolarının da etkisiyle batıdaki gelişmelerin takip edilmesi, bürokrasinin "zarurî" ve "sentezci" eğilimlerinin aldığı tedbirlerin geleneksel uygulamayla olan mesâfeyi artırması, bürokratların rüşvet, yolsuzluk, başka devletlerle iş birliği gibi şeylerle suçlanması gibi gerekçelerle doğan "sivil - gelenekselci modernleşme"dir. Bu anlayış, başta Namık Kemal olmak üzere Şinasi, Ziyâ Paşa ve Ali Suavî gibi isimlerce temsil edilmiştir. Yukarıda kısaca özetlediğimiz dönemsel şartların yanında, bu zümreyi doğuran faktörlerden biri de bu isimlerin çoğunun şâir olmalarıdır. Şâirlerin otoriteyle kurduğu ilişkinin târihî seyri, çoğunlukla devletle kurdukları düşünülen patronaj ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Biz bu görüşün haklı olduğu tarafları dikkate almakla birlikte, genelde şâirlerin, özelde Türk şâirlerinin izledikleri bir "sivil damar"ı modernleşme tavrı bakımından ele almaya çalışacağız. Bu yönüyle, zikredilen isimler başta olmak üzere sivil - gelenekselci modernleşme temâyülünün temsilcileri, şiirin ve sanatın diğer dallarının imkânlarıyla kurumsal, sosyal, hukukî ve ekonomik birçok eleştiri ve öneri getirmişlerdir. Bu temâyülü diğer ikisinden ayıran özelliklerden birisi de, 1870'lerin kendine özgü şartlarından kaynaklanmıştır. Bu târihlerden itibaren Balkanlardaki ayrılıkçı hareketler hızlanmış, İmparatorluğun Müslüman coğrafyasında bile kopuş emâreleri uç vermeye başlamış, Avrupa basını ve entelijansiyasının Müslüman ve Türk imajları hakkında neşrettikleri birçok olumsuz eser "sivil - gelenekselci modernleşme" tavrını pekiştiren görüş hâlini almıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz târihsel süreç ve tespitler ışığında, tezimizde cevap arayacağımız soru şudur: Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan ve şekillenen modernleşme temâyülleri nelerdir ve bu eğilimler nasıl tasnif edilebilir? Bu soru çerçevesinde, Fermânın yayınlandığı tarihten (1856) Mecelle Komisyonu'nun feshedildiği târihe (1889) kadar geçen otuz üç seneyi çalışmamızda ele alacağız. "Sivil - gelenekselci modernleşme" olarak isimlendirdiğimiz zümrenin en önemli temsilcisi olduğunu savunacağımız Namık Kemal'in ölüm târihi de (1888), tezimizin zamansal tasnifinde önemli rol oynamaktadır. Bu yıldan itibaren, olağanüstü şartlar gerekçe gösterilerek feshedilen Meclis ve askıya alınan Meşrûtiyet dolayısıyla, II. Abdülhamit devrinde modernleşme projesi, padişâhın kontrolüne girecek ve modernleşme temayüllerinin ve tasnifimizin tekrar belirginleştiği dönem için II. Meşrûtiyet ve sonrası beklenecektir. Çalışmamızın ismi olan "Üç Tarz-ı Modernleşme", II. Meşrutiyet sonrası "devletin kurtarılması" düşüncesini merkeze alan üç yaklaşım

farkına gönderme yapan Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyâset"inin nüvelerini teşkil eden bir dönem ve kavrayışa işâret etmektedir. Akçura'nın yaptığı ve literatürde bugüne kadar geniş kabul gören Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük tasnifinin, Tanzimat sonrası hangi kavrayış ve politikalardan kaynaklandığını işâret etmesi bakımından da ele alınabilir.

Literatürde modernleşme süreciyle ilgili oldukça zengin doküman ve tartışma başlıkları olmakla birlikte, ele aldığımız elli yıllık dönemin bugüne değin bizim teklif ettiğimiz çerçevede tasnif edildiğini söylemek zordur. Çalışmamızda göstereceğimiz üzere, devrin modernleşmesinin sebepleri ve yaklaşımları hakkında neredeyse herkesin uzlaştığı husus, "devletin kurtarılması" tezinin bürokrasi tarafından öncelendiğidir. İkinci olarak, modernleşmenin dış kaynaklı olduğu tezini savunan eserler olduğu gibi iç sebeplere ağırlık verenlerden de bahsetmek mümkündür. Üçüncü olarak, başta devrin aktörleri olmak üzere birçok ismin detaylı hâtırat ve biyografiler yayınlaması sebebiyle, bizim tasnif edeceğimiz türden bir kategorizasyonun modernleşmeyi kişisel yaklaşım farklarıyla izah edilen bir ön kabule sevk ettiğini savunacağız. Modernleşme sürecinin aktörlerinin kişisel ilişkileri, yaklaşım farkları, yetiştikleri bürokratik ve/veya sosyal çevre gibi etkenler aracılığıyla ele alınması sebebiyle modernleşme, genellikle yekpare ve lineer bir hattı tâkip eden bir pencereden ele alınmıştır. Şüphe yok ki bu hususlar söz konusu şahıs ve ekollerin davranış kodlarının farklılaşmasında önemli bir yer tutmaktadır, ancak bu veriler literatürde tasnife konu olacak şekilde değerlendirilmemiştir. Nitekim daha detaylı bahsedeceğimiz bu bilgi ve belgeleri, üçlü tasnifimizi belirginleştiren unsurlar olarak ele alacağız. Tanzimat Fermanı sonrası süreci ele alan yazarlar, Osmanlı modernleşmesiyle Cumhuriyet modernleşmesi arasındaki süreklilik ve değişimleri, bunların kimlik meselesindeki yerini de tartışmışlardır.

Çalışmamızda ele alacağımız üç yaklaşımı da modernleşmenin farklı düzeyleri olarak analiz etmemizin temelde üç sebebi vardır. Birincisi, üç yaklaşım da devletin zayıfladığını düşündükleri sahalarda bir "kırmızı çizgi" olduğunu kabul etmekte ve "sınırsız modernleşme"yi reddetmekteydi. İkincisi, üçü de -farklı ölçülerde de olsa- Avrupa'da doğan modernitenin üstün ve ilerlemeci anlayışı konusunda hemfikir

durumdaydılar. Üçüncüsü, ismi geçen üç ekolün de "devrim" den ziyâde "ıslah"ı ve kademeli bir dönüşüm ön gören yaklaşımları bulunmaktaydı.

Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan modernleşme temayüllerinin tasnif edilmesinin iki temel amacı bulunmaktadır. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden paradigmatik, zihnî, kültürel, ekonomik, kurumsal ve sosyal unsurların anlaşılması, bu hususlara kaynaklık ve zemin oluşturan erken-modernleşme teori ve pratiklerinin nitelikli bir tasnifine ihtiyaç duymaktadır. İkincisi, Türkiye'nin gerek uluslararası ilişkiler düzeyindeki tecrübeleri, gerekse kendi bünyesinden kaynaklanan ve hâlâ güncel meselelerle münâsebetini koruyan tecrübeleri, Islahat Fermanı sonrasında ortaya çıkan dönüşümleri ve ondan doğan ekolleri anlamayı adeta zorunlu kılmaktadır. Çalışmamızın bu gerekliliğe bir katkı olması hedeflenmiştir.

2. ÖNCEKİ TANIMLAR VE TASNİFLER

Türk modernleşmesi üzerine yapılan neredeyse tüm çalışmaların temelde üç ortak noktası bulunmaktadır. İlk olarak, Türkiye'nin modernleşme târihi üzerine çalışan bütün araştırmacılar, modernleşme sürecinin Tanzimat Fermanı'yla (1839) başladığı üzerinde neredeyse hemfikirdir. Ferman'ın "politik-kurumsal modernleşme süreci"ni başlattığı (Gencer, 2014, 39), yüzyıllardır korunagelen klasik düzen ve "millet sistemi"ni kökünden değiştirdiği (Karpat, 2015, 75), büyük dönüşümlere sahne olan bir "yenilik hareketi" (Mardin, 2008, 11) olduğu, "devletin bir iki asırlık seyyiet-i idâresinden mütevellit düçar olunan gavail"e yönelik teklif edilen en kapsamlı belge olarak kabul edildiği gibi birçok değerlendirme, konuya dair literatürün dikkat çektiği hususlardan bazılarıdır (Selahaddin, 1889, 6).

Bunun yanında bazı isimler, yenileşme hareketlerinin kökenleri konusunda farklı tarihsel dönemlere işaret etmişlerdir. Bazı araştırmacılar, Koçi Bey Risalesi olarak bilinen metni yenileşme hareketinin ilk örneği saymışlardır. Göriceli Koçi Bey, XVII. Yüzyılda başta maliye ve askeriyede yaşanan sorunlar hakkında raporlar hazırlamış ve Kanunî Sultan Süleyman devrinin pratiklerine dönülmesini telkin etmiştir. Benzer teklifler, Kâtip Çelebi tarafından hazırlanan tavsiyelerde de kendisini göstermiştir. Bilhassa XVII. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bu "ıslahat" teklifleri kendi kurumsal mekanizmalarını ve süreklilik sağlayacak aygıtlarını üretmediği için kişisel ya da dönemsel olarak kabul edilmiş, ancak modernleşme devrinde yapılan yenileme faaliyetleri dolayısıyla dikkat çekilen öneriler olarak öne çıkmışlardır.

İkinci olarak, araştırmacıların büyük çoğunluğu, modernleşme sürecinin iç ve dış etkenlerinden yalnızca birine odaklanmıştır. Analiz birimi olarak tek bir unsuru göz önünde bulundurmak hem modernleşme sürecini anlamayı hem de buna bağlı olarak

onun tasnif edilmesini ve zamanla ortaya çıkan farklı ekoller arasındaki nüansları fark etmeyi zorlaştırmıştır. Bâzı araştırmacılar ekonomik gelişmeleri merkeze alırken, bâzıları Tanzimat ve Islahat sonrası dönemin kurumsal dönüşümleri dikkate almış, kimi yazarlar ise analiz birimi olarak dış baskıları ele almışlardır. Bu analizlerin hepsi modernleşme târihinin anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte modernleşme vetîresinin bir boyutunu gündeme getirmişlerdir. Sabri Ülgener, Ö. Lütfi Barkan, Mehmet Genç, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder'de "ekonomi", Halil İnalcık, İlber Ortaylı, Stanford Shaw ve Findley, 'de "kurumsal dönüşüm", Engelhardt'ta "dış gereklilik", Yavuz Abadan, M. Akif Aydın, Ahmet Akgündüz'de hukuk, Niyazi Berkes'te askerî gereklilik meseleleri, modernleşme sürecinin kurucu dinamiği olarak ele alınmıştır. Hukukî değişimi merkeze alan isimler, modernleşme tecrübesini kavrayışları bakımından kendi içlerinde farklılaşsalar da Tanzîmat sonrası süreci "hukukta ve devlet varlığında çok esaslı mânâ ve ehemmiyet" arz eden bir dönem olarak ele almışlardır (Abadan, 1957, 14).

Üçüncü olarak, Modernleşme süreci yekpâre ve lineer bir çizgiyi izlemiştir görüşü yaygındır. Türk modernleşmesi literatüründe Tanzimat'la başlayan süreç, gerek Islahat Fermanı, gerekse modernleşmenin diğer uğraklarıyla kopmaz bir süreklilik bağı varsayılarak ele alınmıştır. Örneğin Şerif Mardin'e göre, tebaanın eşitliği, "Hıristiyan ve sair tebea-i gayr-i müslime cemaatleri" için gösterilen gayretler, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin kaldırılması gibi açık hükümlere bakılacak olursa, Islahat Fermanı'nın Tanzimat'la adı konulan sürecin "ikinci bir aşaması" olduğunu söylemek mümkündür (Mardin, 2008, 14). Modernleşme târihi incelemelerinde Islahat Fermanı'nın genelde ayrı bir başlık olarak bile incelenmemesi, bu durumun karakteristik bir göstergesidir. "Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi" isimli geniş incelemede bu durum göze çarpar. İsminden de anlaşılacağı üzere, Islahat Fermanı bir bakıma Tanzimat'la başlayan sürecin devâmı olarak tasavvur edilmiş ve ayrı bir incelemenin konusu olmamıştır. Bu eserde "Tanzimat Romanı'nda Siyasî Fikirler", "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti" başlıklı makaleler de, Tanzimat-Islahat Fermanlarını aynı çizginin parçası ve yekpâre kabul eden bir muhtevaya gönderme yapmaktadır.

Modernleşme süreci üzerine yazılan hâtırat, biyografi, belge ve analizler, yazarının kişisel özellikleri, âit olduğu sosyal çevre ve formasyonuyla ilişkili olsa da, bu çalışmada Tanzimat sonrası dönemin getirdiği değişiklikleri ele alan insanlar, içlerinde bulundukları konjonktür esas alınarak tasnif edilmektedir. Nitekim farklı dönemlerde belirginleşen farklı tutumlar, bu tutumları sergileyen insanların içlerinde bulundukları politik ve kültürel ortam tarafından büyük ölçüde şekillendirilmiştir. Bu bakımdan, modernleşme sürecinin farklı dönemlerdeki tasavvur edilme biçimlerini kronolojik olarak dörde ayırmak mümkündür. Birincisi, dönemin aktörlerinin tutumlarıdır. Çalışmada üç ayrılacak modernleşme temayüllerinin temsilcileri, Tanzimat'la başlayan sürecin ayırt edici yönlerine vurgu yapmış, kendi siyasî ve sosyo-kültürel konumları ile konjonktürün de etkisiyle bu yeni sürece dair tartışmaların öznesi olmuşlardır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, bu çalışmanın temelini oluşturan üç ekolün de "dönemin aktörleri" olmaları sebebiyle bu kısımda kısaca iki hususa temas edilecektir. "Tanzimat sonrası dönem" olarak özetlenebilecek 1839-1856 yılları arasında, dönemin getirdiği köklü değişimleri ele alan metinler yok denecek kadar az olmakla birlikte, Tanzimat Fermanı'nın önemli konularından birisi olan bürokrasinin güçlendirilmesi ve devlete bağlılığın tüm Osmanlı tebaası nezdinde güçlendirilmesi meseleleri konuşulmuştur. Bunun yanında, başta Mısır meselesi olmak üzere bazı askerî problemleri bertaraf edebilmek için alınan tedbirler de, dönemin aktörleri tarafından dikkate alınan hususlardan olmuştur. İkincisi, kabaca 1856-1878 yılları arasında yaşanan gelişmeleri, Tanzimat Fermanı sonrası süreçle birlikte ele alan yaklaşımdır. "Islahat sonrası dönem" olarak adlandırılabilecek bu dönemde ise, Kırım Savaşı sonrası önemini artıran ve giderek Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı enstrümanı haline gelen azınlıkların politik ve sosyal konumları ile dönüşüm sürecinin eleştirisinin uç vermesi gibi konular, dönemin Tanzimat ve Islahat Fermanı literatürünün temel konuları olmuşlardır. Bu çalışmada savunulan perspektife uygun olarak, dönemin aktörlerinin Tanzimat ve Islahat Fermanları arasındaki farklara dikkat çekmeleri de ayırt edici hususlardan birisidir.

İkincisi, II. Meşrûtiyet sonrası dönemdir. II. Meşrutiyet'in ilanı ve otuz üç yıllık II. Abdülhamit döneminin sona ermesiyle meydana gelen tartışma ortamında, bilhassa Türkçülük ideolojisinin önemli isimleri, Balkanlarda yaşanan büyük toprak kayıpları ve İmparatorluk coğrafyasına yönelen tehditlerin de etkisiyle, Tanzimat'la başlayan

sürecin detaylı bir analizine yönelmişlerdir. Bilhassa Ziya Gökalp'in bu konudaki değerlendirmeleri, başta Türkçülük ideolojisine yakın aydınlar olmak üzere dönemin birçok aydını tarafından paylaşılmıştır.

Üçüncüsü, Cumhuriyetin ilk yılları olarak adlandırabileceğimiz dönemdir. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, Cevdet Paşa'dan "Değerli Türk bilgini" olarak bahsetmektedir (Mardin, E., 2996, 6). Genç Türkiye Cumhuriyeti, ilanının yüzüncü yılında (1939) Tanzimat Fermanı'nı başta hukukî boyutlarıyla olmak üzere pek çok yönden inceleme iddiasıyla, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bir çalışma hazırlamıştır. Alanının yetkin isimlerinin yazılarıyla katkı sağladığı bu eserde, Tanzîmat Fermanı'nın "millî davamızın mühim bir safhası" olduğu ilan edilerek, kurumsal ve sosyal dönüşüm süreci ilk kez resmî ağızlardan Tanzîmat ile başlatılmıştır (Ongunsu, 1940, V). Bu bakımdan söz konusu eser, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliğin vurgulanması bakımından da büyük önemi hâizdir. Ebulûla Mardin, Cevdet Paşa'nın kimliğinden bahsederken, içinde bulunduğu dönemin hassasiyet ve yaklaşımlarına nispetle Cevdet Paşa'yı ele almıştır. Cevdet Paşa'nın "istibdâdın her türlüsüne" nefret beslediğini, devrinin hukuk anlayışının oldukça önünde olmakla birlikte "mütaleası"nın "asrın ihtiyaçlarına cevap verme"diğini belirtmektedir (Mardin, E., 11). 1940'ların atmosferinin de etkisiyle Cevdet Paşa'nın Hanefî fıkhına riayet konusundaki ısrarını yanlış bulduğunu ve onun "garp hukukundan iktibasla kendi öz hukûkî kanaatlerine itimad cesâretini" yeterince elde edemediğini iddia etmektedir (age, 172). Daha eserinin başında Cevdet Paşa'nın yeterince modernleşemediğinden esefle bahsetmekle birlikte, Mardin daha sonraki bölümlerde Cevdet Paşa'nın bütün zor şartlara rağmen olabildiğince modern hukukî parametrelere uygun davranmaya çalıştığını belirtmiştir.

Dördüncüsü ise, sosyal bilimlerin dahliyle ortaya çıkan dönemdir. Bilhassa 1950'li yıllardan itibaren başlayan süreçte, modernleşme konusu, üzerine oldukça fazla sayıda eserin yazılmaya başlandığı bir husus halini almıştır. Annales ekolü, bağımlılık teorisi, dünya sistemleri analizi gibi uluslararası modernleşme literatürünün Türkiye akademisinde karşılık bulmaya başlaması ve 50'lerden itibaren yükselen görece özgür târih yazımı, modernleşme bahsinin geniş bir yelpazeden ele alınmasına imkân sağlamıştır. Halil İnalcık, Şerif Mardin, Kemal Karpat, Mehmet Genç, İlber Ortaylı,

Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder gibi isimler başta olmak üzere birçok araştırmacı bu konularda çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca, 1970'lerden itibaren Türkiye üzerine çalışma yapan birçok isim, bu sahada dikkate değer eserler vermişlerdir.

Yukarıda gerekçelerini izah etmeye çalıştığımız üzere, Tanzimat Fermanı'nın ilânı sonrası ortaya çıkan gelişmeler etraflıca ele alınmakla birlikte, bu süreçte ortaya çıkan temayüller kapsamlı bir tasnife konu edilmemiştir. Ancak bununla kastettiğimiz, dönemin aktör ve ekolleri arasındaki ayrışmaların vurgulanmadığını söylemek değildir. Tanzimat Fermanı'yla başlayan süreçte bürokraside görev alan isimlerin birbirlerinden farklı yetişme tarzları ve kavrayış biçimlerine değinilmiştir. Ortaylı "Süleymaniye medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini" olarak isimlendirdiği Cevdet Paşa'yı, "sefârethânelerde yetişmiş" Reşid Paşa'yı, "ağırbaşlı" Âli Paşa'yı ve "lafını sakınmaz" Fuat Paşa'yı birbirlerinden farklı ama aynı sürecin bir devâmı olarak değerlendirir (Ortaylı, 2008, 261). Bunun yanında Cevdet Paşa'nın, modernleşme sürecinin kazaskerlikten kalemiyeye geçen müstesnâ bir örneği olduğunu, onun modernleşmenin "muhafazakâr" cenahının en önemli ismi olarak zikredilebileceğini belirtir (age, 268). Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım'ı, Âli ve Fuat Paşaların Fransa yanlısı gibi görünen politikalarından ötürü suçladığı için haksızlık yapmakla eleştirir. Ortaylı'ya göre Âli ve Fuat Paşaların izledikleri siyâset, onların büyük devletlerin politikalarını "kullandıkları"yla izah edilebilir. Reşit, Âli ve Fuat Paşalar ile Cevdet Paşa'yı "Tanzimat bürokrasisi" olarak adlandıran Ortaylı'da bu isimler, birbirlerinden küçük nüanslarla ayrılan ancak temelde bir ve aynı hikâyenin farklı kuşaklarındaki aktörler olarak ele alınmıştır (Ortaylı, 2007, 13). Özetle Ortaylı, modernleşme dönemi bürokrasisinin hatları belirgin bir tasnifinden ziyade kişisel yaklaşım farkları ve kuşak çatışmasına vurgu yapmıştır.

Şerif Mardin, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Tanzimat ile ilgili yapılan yorumları değerlendirirken, bu yorumların "Tanzimat'ın ilanındaki prensiplerin Cumhuriyet'te rüştüne eriştiği imgesi"yle inşa edildiğini belirterek, 1960'lara kadar Tanzimat Fermanı ve dönemin bakış açısına dâir eksik analizler yapıldığını belirtir (Mardin, 2009, 42). Tanzimat'ın ilânıyla Jön Türklerin ortaya çıkışı arasında bir süreklilik ilişkisi kurulduğunu ve ikinciyi birincinin devâmı sayma kolaycılığına meyledildiğini söyler. Hâlbuki Mardin'in de belirttiği üzere Jön Türk olarak

adlandırılan kuşak, önemli ölçüde Tanzîmat eleştirisi üzerine tesis edilmiş bir söyleme sahipti. Mardin bu kuşağı "liberal hareket" olarak tanımlamaktadır. Ona göre "onların bize bakmasından yola çıkarak bizim kendimize bakmamız" düşüncesi (age, 44), Tanzîmat sonrası modernleşme arayışlarının önemli ilkelerinden biri hâline gelmiştir. Mardin'de Jön Türklerin başta Namık Kemal olmak üzere fikrî kodlarının kökenleri konu olmuş, Kemal'i "liberal" olarak isimlendirirken onun diğer modernleşme temâyülleri arasındaki "yer"ini tespit meselesine değinmemiştir.

Başta Namık Kemal olmak üzere Jön Türk hareketi, bâzı araştırmacılar tarafından İslam dünyasının başka coğrafyalarında yaşanan modernleşme ve reform hareketleriyle benzerlikler gösterdiği düşüncesiyle kategorize edilmiştir. Buna göre "Müslüman siyâsî elit ve entelektüeller", "İslâm medeniyetinin orta çağ formlarının reddedilmesi" anlamını taşıyan modern teori ve pratikleri gündeme getirmişlerdir. Bu isimlerin, vatanseverlik duygularının inşâ edilmesi, felsefî faaliyetlerin öne çıkarılması, devlet gücünün merkezîleştirilmesi gibi enstrümanlarla tezlerini gerçekleştirmeye çalıştıkları iddia edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Namık Kemal, Hindistan'da Seyyit Ahmet Han, Mısır'da Muhammed Abduh, Afganistan'da Cemaleddin Afganî gibi isimlerin, bu "modernleşme" ve "reform" hareketlerine öncülük ettiği savunulmuştur. Bu görüşe göre, XIX. Yüzyılda Müslüman toplumlarda ortaya çıkan "aydın zümresi"nin tasavvur ve tatbikatlarına denk düşen yaklaşıma "modernizm", özellikle ulemâ kökenli ve dinî yenilenme iddiasını merkeze alan görüşlere "reformizm" denilmekteydi. Bu bakımdan Namık Kemal başta olmak üzere devrin aydınları, klasik düzenin dışında bir alternatif geliştirmeleri bakımından "modernist" olarak adlandırılmıştır (Lapidus, 1996, 22). Reformizmi temsil etmesi bakımından Hindistan, Endonezya, Afrika, Tunus, Mısır gibi ülke ve bölgelerin reformist-İslamcı birikimi detaylarıyla ele alınırken, bu bahiste hiçbir Türk ya da Osmanlı âlim ya da bürokratına temas edilmemesi dikkat çekicidir. Bu durumun ortaya çıkmasında –ileride anlatacağımız üzere- ulemanın genel tavrının, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hilâfet merkezi olması hem de "devlet-i ebed-müddet" anlayışına uygun olarak mevcudu korumaya odaklandığının düşünülmesi etkilidir, ancak başta Mecelle olmak üzere birçok görüş ve uygulamanın "reformist" yönünün bahse bile konu olmaması düşündürücüdür.

Jön Türklerle Tanzîmat sonrası bürokrasinin eğilim farklarına işâret etmesi bakımından Findley, Jön Türkleri bürokrasinin "antitezi" olarak isimlendirir (Findley, 1980, 216). Findley, bu çalışmasında bürokrasinin XVIII. Yüzyıldan itibaren kendi içinde yaşadığı dönüşümlere paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin belirlenmesinde oynadığı kurumsal rolü incelemiştir. Findley'in çalışması, modernleşme sürecinin aktör ve pratiklerinin incelenmesinden ziyade, Osmanlı bürokrasisinin klasik dönemden modern döneme geçişte yaşadıkları perspektif ve pratik değişikliğine odaklanmaktadır.

Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte, ulemanın hareket sahası daralmış ve klasik dönemdeki aktifliği büyük ölçüde azalmıştır. Bu "siyasi yabancılaşma" evresinde Ahmet Cevdet Paşa gibi ulemâ kökenli bir bürokratın "aktif muhafazakâr" olarak isimlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu anlayışa göre, kalemiyenin gücünün artıp ulemanın ikinci planda kalmasıyla âlimler genellikle edilgin bir tutum takınmışlar, bu durum da modernleşme sürecinde onların pasifize olmasıyla sonuçlanmıştır. Oysa Ahmet Cevdet Paşa, bilhassa Mecelle'nin müellifi olması sebebiyle "aktif muhafazakâr"lığa bir örnek teşkil etmiştir (Gencer, 2014, 404). Onda İslâmî ilimlerle pozitif bilimlerin ahengini gören Berkes'e göre Cevdet Paşa, "Tanzimat'ın ilim yönü"nü temsil etmekteydi (Berkes, 2003, 236). Aristotelyen evren, doğa ve insan tasavvurunun büyük dönüşüme uğradığı bir çağda "hikmete dayalı geleneksel dünyâgörüşü"nün son temsilcilerinden biri olarak ele alınmıştır (Gencer, 2009, 14). Cevdet Paşa, Tanzimat'la başlayan ve Islahat'la hızlanan vetirenin bir geçiş dönemi şahsiyeti olarak konumlandırılmıştır. Onun hem Hanefî fıkhını, hem de konjonktürün gereklerini dikkate alan –başta Mecelle olmak üzere – yaklaşım ve icraatları, onun "orta yolcu" bir tutum izlediğine dâir yorumlara konu olurken (Mardin, 2008, 138), Ortaylı "Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr bir grup"tan söz eder (Ortaylı, 2008, 206). Cevdet Paşa'nın modernleşmeyle kurduğu ilişki, onun modernleşmeye kategorik bir muhalefetinin olmadığını, ancak "modernleşmenin sınırı"na riayet ederek eskinin yeniden üretilebileceğini savunması bakımından da ele alınmıştır (Şeker, 2011, 23). Bu sınır arayışı, Cevdet Paşa'nın "aksak bir sentez"i ön gören bir tutumla Mecelle'yi hazırladığı düşüncesini doğurmuştur (Ortaylı, 2008, 206). Osman Turan, Cevdet Paşa'nın İslâm-modernleşme arasında tutturmaya çalıştığı kıvamı

“terkip” olarak adlandırarak Paşa’nın zihniyetindeki ikili kavrayışı teyit eder (Turan, 1969, 282).

Tanpınar’a göre modernleşme târihimizin kararsız ve “el yordamı” ile ilerleyen bir süreç olması Tanzimat’a dayandırılmalıdır. Bu geçiş dönemini “Medeniyet değiştirmesi hastalığı” olarak tanımlayan Tanpınar, bu duruma gerekçe olarak, özellikle 1850’lerden itibaren daha yoğun hissedilmeye başlanan iktisâdî çöküntü ile karmaşık siyâsî gelişmeleri gösterir (Tanpınar, 1970, 12). Özetle Tanpınar’a göre, modernleşme süreci bir medeniyet problemi olarak ortaya çıkmış ve sürekli bir kararsız denge üzerinde ilerlemesi sebebiyle sistemli bir projeye dönüşememiştir. Mahur Beste isimli romanında devrin ilmiye kökenli üç ismini tartıştıran Tanpınar, Tanzimat’la başlayan süreçte bu isimlerin yaşadığı kafa karışıklığını ustalıkla ortaya koyar. “Sarıklı-cübbeli ihtilâlci” Sabri Hoca’nın modernleşmenin köklü bir değişimi başlatmamasından şikâyet etmesi, İsmail Molla’nın daha “sentezci” bir anlayış ve millî hususiyetleri göz önünde bulunduran modernleşme anlayışı, âdeta farklı modernleşme anlayışları arasındaki nüanslara işâret etmekte ve dönemin tartışmalarına dikkat çekmektedir (Tanpınar, 2016).

Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde de sırasıyla Tanzimat, Meşrûtiyet ve Cumhuriyet tecrübesinden doğan ikircikli halleri hicveder. Modernleşme tecrübesinin kimlik üzerinde sebep olduğu kırılmalar ve devrin aktörlerinin bu dönüşümlere verdikleri tepkiler ele alınır. Bu eserinde de Tanpınar, modernleşme tecrübesini âdeta bir “geçiş âlemi”nde yaşayan, gerçeklikle irtibâtı kopmuş insanları gözler önüne serer. Onun tâbiriyle bu “ikilik realitesi”, Tanzîmat sonrası devrin esas özelliğidir (Tanpınar, 1988, 144). Tanpınar, devrin kendine mahsus kararsız dengesini detaylı bir şekilde anlatmakla birlikte, Tanzimat Fermanı’yla başlayan sürecin mimarı olarak Mustafa Reşit Paşa’yı görür; onun çeşitli gerekçeler göstererek devlet yönetiminden uzaklaştırılmasının, Tanzimat’ı da sekteye uğrattığını belirtir. Mustafa Reşit Paşa ile siyâseten uğraşılması sonucunda Tanzimat’ın Avrupa’ya verilen sözlerin tutulmaya çalışıldığı bir sürece dönüştüğünü iddia etmektedir. Özetle Tanpınar, reform sürecini birçok bakımdan ele almakla birlikte kişisel etkenlerin altını çizmiş ve modernleşme sürecini Reşit Paşa ile özdeşleştirmiştir.

Bilhassa Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan süreçte, bürokrasinin "devletin rejimi" hakkındaki temayüllerinin tasnifine dönük bir anlayış bulunmaktadır. Gökhan Çetinsaya, bu üç görüşün sâhiplerini de "Tanzimatçılar" olarak adlandırır. Buna göre "devletin kurtarılması"nı sağlayacak üç yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi, Avrupa siyâset tecrübesinin daha otoriter bir yorumu olan Avusturya ve Prusya gibi "hükûmet-i mutlaka"ların devlet anlayışına dayanan mutlak monarşi taraftarlarıdır. Bu anlayış, klasik Osmanlı döneminin kurumsal süreklilik ve pratiklerinin mutlakiyetçi eğilimlerine ilâveten, "ehil kalemiye mensupları"nın padişahla koordinasyon hâlinde yönetimi sürdürmelerini öngörüyorlardı. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın beklenen neticeleri vermemesi neticesinde, gücü tekrar her anlamda padişahın elinde toplamayı hedef edinen ikinci bir temayül ortaya çıkmıştır. Bu anlayışın önemli temsilcisi ise Mahmut Nedim Paşa'dır. Üçüncü görüş ise, "anayasal monarşi" olarak adlandırılabilecek ve hem padişahın hem de Babıalî bürokrasisinin yetkilerini Anayasa ile sınırlandıracak anlayıştır. Bilhassa Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi isimler bu üçüncü tavrın temsilcisi olarak ele alınmıştır (Çetinsaya, 2009). Buradaki tasnif, bizim yaklaşımımızdan iki önemli açıdan ayrılmaktadır. Birincisi, bu görüş Tanzimat ve Islahat sonrası doğan modernleşme arayış ve tavırlarını "Tanzimatçılık" olarak tek parça hâline getirmektedir. İkincisi, bu tasnif, yukarıda ismi geçen şahıs ve eğilimleri devlet yönetimini kavrayışlarıyla sınırlandırmış, diğer başlıkları gündeme getirmemiştir.

3. ZARURÎ MODERNLEŞME

3.1.Devlet Tasavvurunun Tarihsel Kökenleri

Beylikler dönemi olarak bilinen kısmı dışarıda bırakacak olursak, Selçuklu Devleti'yle başlayıp Osmanlı İmparatorluğu'na uzanan ve Cumhuriyet Türkiye'si ile devam eden süreçte teşekkül eden devlet tasavvuru, "zaruri modernleşme"nin iç sebeplerinin en önemlisini teşkil etmektedir. Gerek İslâm târihinden elde edilen tecrübeler, gerekse Türklerin siyâseten etkin oldukları coğrafyada meydana gelen hâdiselerden çıkarılan sonuçlar, devlet mefhumunun Türk târihi ve devlet tecrübesindeki önemini pekiştirmiştir. Bâzı araştırmacılar, bu iki husûsun yanında üçüncü bir başlık olarak Moğol devlet anlayışının da devlet tasavvurunda etkili olduğunu belirtmişlerdir. Kelime her ne kadar "tedâvül", "devir", "dolaşmak" gibi dönüşüm ve değişim ifâde eden sözcüklerle irtibatlı olsa da, Kamus-i Türkî'de kelimenin bu anlamlarına değinilmemesi dikkat çekicidir. Kelimenin "baht", "tâlih", "saadet" anlamlarına geldiği hatırlatılan lügatte "devlethâne", "devletlû" gibi övgü bildiren kelimelerle devlet sözcüğünün yan yana gelmesi oldukça önem arz etmektedir (Sami, 1978, 632).

Devlet tasavvurunun kökenine ve Osmanlı Devleti'nde rastlandığı biçimin bir benzerine daha Emevîler döneminden itibaren ulaşmak mümkündür. "Râşid Halîfeler" devri olarak da bilinen ilk dört halîfe idâresinin sona ermesinin akabinde, Hodgson'ın yerinde tâbiriyle "gerektiği düşünüldüğünde Müslümanlara karşı dahî zor kullanmaya hazır" bir devlet anlayışı yerleşmeye başlamıştı (Hodgson, 1974, 218). Artık Emevî siyasî otoritesi, devlet gücünü saltanat anlayışına dayandırmış ve Râşit Halîfeler devrindeki İslâm'a bağlılık iddiası yerini "daha dünyevî bir emperyal kuvvet"e bırakmıştı (age, 218). Böylece Emevî Devleti, gücünü saltanatın askerî-politik kuvvetinden alan, İslâm'ı köşe taşı unsuru saymakla birlikte merkezîleşmeyi mutlak önemde sayan bir siyasî otoriteye dönüşmüş ve bu yönüyle başta Osmanlı Devleti

olmak üzere birçok devlete örneklik etmiştir. Bu devlet anlayışı, Emevîlerin gücünü yitirip yerine Abbasîlerin geçmesiyle Fars devlet anlayışı ve kültürüyle harmanlanmıştır. Abbasîler de Emevîler gibi devlet gücünü saltanat otoritesine dayandırmakla birlikte, Emevî idâresinden farklılıklar arz etmiştir. Devlet merkezini Şam'da kuran Emevîlere karşı Abbasîler, eski Pers kültürünün canlılığını muhafaza ettiği bir coğrafyada ortaya çıkmış ve güç kazanmıştır. Emevîler bilhassa bürokrasinin ve mâliyenin bâzı kademelerinde, coğrafî olarak mirasçısı oldukları Bizans kökenli Rum bürokratlara görev vermişlerdir. Abbasîler ise Fars coğrafyasının insan gücü ve coğrafî avantajlarından yararlanmayı tercih etmiştir. Kadîm Fars şehri olan Medayin ile, Abbasîlerin başkent olarak kuracağı Bağdat şehri arasında 30 km gibi kısa bir mesafenin olması, Fars-Abbasî siyasî devamlılığını işâret etmesi bakımından oldukça önemlidir (Avcı, 2003). Abbasî âilesi, kendilerini Emevîlere karşı iktidara taşıyan gruplar arasında önemli rol oynayan "Fars hizbi"ni üç yönden devletin önemli parçası hâline getirmişlerdir. Birincisi, Abbasîler Sasanîlerin mîrası başta olmak üzere kendilerinden önceki tüm "kozmopolit" imparatorlukların siyasî mirasını benimsediklerini açıkça dile getirmişlerdir. İkincisi, Sasanî Devleti'nin elit âileleri arasında yer alan Bermekî ve Nevbahtî'ler gibi köklü âileleri vezirlik makamına getirmişlerdir. Üçüncüsü, bu politikaları siyasî, kültürel, edebî ve sosyal yönlerden pekiştirmek maksadıyla yeni bir tarih yazımı, devlet anlayışı ve kültürel formasyon geliştirmişlerdir (Gutas, 1998, 60). Bu üç madde de, kendilerinden sonra kurulacak Müslüman devletler üzerinde oldukça etkin rol oynamışlardır. Üçüncü madde olarak belirttiğimiz devlet anlayışının formüle edilmesi, bu maddeler arasında en uzun soluklu yaşamını sürdüren husus olarak göze çarpmaktadır. Özellikle İbnü'l Mukaffa isimli Pers kökenli Abbasî bürokratının, genç ve tecrübesiz Abbasî hükümdarlarına, devleti ayakta tutmak için eski Pers Şahlarının merkeziyetçi politikalarını uygulamalarını tavsiye etmesi dikkat çekicidir. Bilhassa onun başlattığı bir uygulama olarak "edeb" literatürü gelişmiş ve Emevîlerden tevarüs edilen mutlakiyetçi devlet anlayışına ilâveten saray adabı, hazîne ve mâliye politikaları, târihi olayların sultanlar tarafından nasıl kavranması gerektiği ele alınmıştır. Kelile ve Dimne isimli meşhur eserin de mütercimi olarak İbn Mukaffa, İranî devlet anlayışının yerleşmesinde etkin rol oynamıştır. Bu eserde hayvanların ağzından devlet yönetimine ve insan ilişkilerine dâir tecrübelere dikkat çekilmiştir. Eserin Sanskritçe bir metnin Pehlevîce'ye Sasanî

Hükümdârı Nuşirevân'a sunulduğuna dikkat edilecek olursa, İbnü'l Mukaffa'nın Fars siyasetine olan bağlılığı ve vurgusu önem kazanır. İbnü'l Mukaffa bunlara ilâveten başka eserler de kaleme almış ve bir nevi devlet yönetim kılavuzu mahiyetindeki bu eserlerle Abbasî halîfelerine yol çizme hedefi taşımıştır. Özetle söylemek gerekirse, Emevîler döneminde kökleşen hanedana dayalı devlet elitlerinin merkezî gücü, Abbasîler döneminde İran menşeli hükümdarlık anlayışı ve kozmopolit devlet tasavvuruyla eklemlenerek daha sonraki devlet anlayışlarını şekillendirmiştir.

XII. Yüzyıldan itibaren, Abbasîlerin güç kaybetmeye başlaması ve XIII. Yüzyılın başlarında bütün İslâm coğrafyasını etkileyen Moğol istilâsı gibi gelişmeler, Osmanlı bürokrasisinin devlet anlayışını şekillendiren hususlardan biri olmuştur. Nitekim "İslâm-dışı" bir unsur olan Moğolların Orta Asya, Ortadoğu ve Anadolu'yu kuşatan istilâları ve siyasî nüfuzları, "öteki"nin siyasî hâkimiyetinde bulunan Müslüman toplulukların hangi öncüllerden hareket ederek davranış kalıpları ve kurumlar inşâ edecekleri tartışılmaya başlanmıştır. Bu duruma ilâveten, devlet yöneticilerinin hangi asgarî koşulları sağlamaları gerektiğini ele alan ve yukarıda özetlediğimiz edeb literatürünün yanında, reel durum ile İslâm'ın öngördüğü "ideal" zemin arasında optimum koşulların imkânını sorgulayan bir siyâset literatürü ortaya çıkmıştır. Devlet algısını yansıtması bakımından, İbn Teymiye'nin konuya dâir yazılmış bir eserinde "Mevcutların En İyisini İstihdam Zarûreti", "Kitap ve Sünnet'te Belirli Bir Cezâ ve Keffâreti Bulunmayan Suçlar ve Cezâları" gibi, ideal ile reelin uzlaştırılmasına dönük vurgular ve "harp emirliğinde –günahkâr bile olsa- kuvvetli ve cesur olana öncelik tanı"nması bahisleri oldukça önemlidir (İbn Teymiye, 1999). Bu dönemde Abbasî halîfeleri, "Müslümanların birliği"nin önemine dâir muhtelif yöneticilere mektuplar yazmışlar ve "halîfe" olmalarının altını çizmişlerdir. İbn Teymiye'nin "kötünün iyisi" husûsundaki vurgularını, ondan yaklaşık yüz elli yıl önce yaşamış fakih Mâverdî'de de bulmak mümkündür. Abbasî hilâfetinin ilk büyük krizi kabul edilebilecek bir dönemde, Şi'î Büveyhî Devleti'nin hâkim olduğu bir zaman diliminde yazılmış bir eser olarak el-Ahkâmü's Sultaniyye, reel ile ideal arasındaki makasın kapatılması ve "olağanüstü" bir devrin asgarî zararla atlatılmasına dönük bir metin olarak da ele alınabilir. Bu eserde de "fitne"nin hâkim olduğu dönemlerde cesur ve dirâyetli askerlerin yönetici olarak görev yapmasının önemine vurgu yapılmaktadır (Maverdi, 1976, 6). 1258'de Moğolların Hilâfet merkezi olan Bağdat'ı işgal ederek fiilen

yönetimi ele alması sonucunda, bir devlet yöneticisinin zorla yönetimi ele geçirmesi üzerine yazılan fıkıh metinleri bulunmaktadır (Köse, 2009). Özetle, bir dış gücün işgali durumunda nasıl bir devlet organizasyonu olması gerektiği üzerine doğan tartışma, istisnai meseleleri ilgilendiren bir başlık olmakla birlikte, "zaruret fıkhı" Osmanlı Devleti'nin yaslandığı ve kendi varlığını izah ettiği kurumsal hâfızada kendisine yer bulmuştur.

3.2.Türk Devlet Anlayışının Tarihi Ve Şekillenmesi

Devlet tasavvurunu son dönemlere kadar şekillendiren ve bilhassa bürokratik geleneğe bir ölçüde etki eden bir husus da, töre anlayışıdır. Kutadgu Bilig'te geçen:

"İki neng turur ilke bağı beki

Biri saklık ol bir törü il köki" (Bir memlekette iki kilit bulunur / Biri tedbirlilik biri töre, bunlar esastır) (Hacib, 1947, 219) ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, töre bahsi siyasi gücün dikkate alması gereken bir nevi "kilit" konumundadır.

Fars kökenli devlet anlayışını bulunduğu coğrafya ve siyasî konjonktürün sonucu olarak dikkate alan Türkler, bununla birlikte kendine has bir "töre" anlayışıyla devlet organizasyonu ile toplumsal unsurları şekillendirmişlerdir. Yukarıda Kutadgu Bilig'ten verdiğimiz örnekte olduğu üzere, devletin başındaki kişinin mutlak gücünü vurgulayan İranî devlet görüşünün yanında, bu anlayışı bir bakıma "frenleyen" töre bahsi Türklerde önem kazanmıştır. Bu bakımdan Fars devlet geleneği ile Türk devlet tecrübesi arasında bir nüans farkı mevcuttur. İnalcık'a göre töre'de "adalet hükümdârın bir bağışlama fiili değil, törünün doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanması" önemlidir (İnalcık, 2016, 27). Bu bakımdan, devletin başındaki kişinin gücünün mutlak olduğu İranî devlet algısıyla, güçlü sultan/bey/padişahı denetleyen bir ahlakî ve sosyal otorite olarak törenin etkin olduğu Türk devlet anlayışı bazı farklılıklar arz etmiştir.

Türklerin XI. Yüzyıldan itibaren bir siyâsî organizasyon ve askerî güç olarak siyâset sahnesine çıkması ve bilhassa bürokrasinin devlet tasavvurunun, yukarıda özetlediğimiz üzere, İslâm târihinin yaşadığı tecrübelerin yanında Türklerin kendine has deneyimlerinin bir sonucu olarak da ele alınması gerekir. İlk Haçlı seferlerine

doğrudan muhatap olan, Moğol istilâsını ve siyasî karmaşaları tecrübe eden Türk devletleri, bu meselelerin de etkisiyle bir "devlet tasavvuru"ndan hareket etmişlerdir. Osman Turan'a göre ilk Haçlı seferlerinin "öteki"si Selçuklular ise "ikinci Haçlı seferleri"nin "karşı cephe"si Osmanlı Devleti'ydi (Turan, 1969, 5). Küçük Asya olarak bilinen coğrafyada Türkiye Selçuklularıyla başlayan, Beylikler Dönemi'yle devam eden, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan izlekte, Avrupa'nın "öteki"si olan Türklerin askerî endişeleri sürmüş, devrin koşulları çerçevesinde şekil değiştirmiştir. "Zarurî Modernleşme"ye zemin teşkil eden iç sebeplerin başlıcası, siyasî kimliği savaşlarla şekillenen bir siyasî ve sosyal organizasyonlar serisinin devraldığı bu târihî hafızadır.

Yurt edinilen coğrafyanın kendine has hususiyetlerinin yanında, devlet tasavvurunu etkileyen meselelerden birisi de târihî tecrübenin devlet elitleri tarafından algılanma biçimidir. 1402'deki Timur ordularınca Ankara Savaşı'nda mağlup edilen Osmanlılar siyasî nüfuzlarını kaybetmiş ve tekrar Türk beylikleri arasında güç paylaşımı devrine dönüş gerçekleşmişti. 1402-1413 arasında cereyan eden bu döneme "Fetret Devri" denmesi, siyasî boşluk ve belirsizliğin doğurduğu güç kaybına yapılan vurgu bakımından oldukça önemlidir. "Ya devlet başa, ya kuzgun leşe" atasözünde ifade edildiği üzere, devletin karmaşayı önleyen bir çatı olduğu düşüncesi günümüzde dahî geçerliliğini geniş çevrelerde koruyan bir anlayışa dönüşmüştür. "Fetret Devri"nde Timur Devleti Hükümdarı Şahruh'un, Çelebi Mehmet'e neden devleti hanedanın ortak malı sayan "klasik" görüşü benimseyip devlet topraklarını kardeşler arasında bölmediğini sorması ve Çelebi Mehmet'in bu durumu tarihsel tecrübeyle açıklaması bu hususu vurgulamaktadır (Fazlıoğlu, 2005, 12).

Osmanlı Devleti'nin, daha sonra Cumhuriyet tercübesine dahî intikal edecek devlet anlayışını şekillendiren önemli gelişmelerin en önemli halkalarından birisi de Fatih Sultan Mehmet devri uygulamalarıdır. İstanbul'un fethi sonrası Osmanlı Devleti'nin bir İmparatorluk olma sürecine evrilmesi ve Roma İmparatorluğu'nun varisinin de Osmanlı Devleti olduğu düşüncesiyle hareket edilmesi, yukarıda özetlenen İranî devlet anlayışı ve törenin yanında üçüncü bir başlığı, "örfî hukuk" meselesini gündeme getirmekteydi. Örfi hukukun, İslâm hukukundan ayrı ve müstakil bir hukuk normu olup olmadığı meselesi tartışmalı bir konudur. Fuad Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan

gibi isimler, örfî hukukun fıkıh ve şeriattan bağımsız, Türk devlet pratiklerinin bir uzantısı olarak görülebileceğini belirtirken (Köprülü, 1996, 614), Feridun Emecen örfî hukukun dini sahada boşluk olduğu değerlendirilen ve İslâm hukukunun bir parçası olan adet ve teamüllerden olduğunu belirtmektedir (Emecen, 1988, 114). Konumuzu ilgilendiren boyutuyla her iki tezde de belirtilen şey, bilhassa Fatih devrinde ve sonrasında önem kazanan örfî hukukun devlet tasavvurunu ve devletin "zarurî" gördüğü sahalarda yöneticilerine tanıdığı geniş yetkilerin vurgulanmasıdır.

Özellikle "kardeş katli" olarak bilinen ve bahsettiğimiz Kanunname'de ifâde edilen kısa bölüm, şu âna kadar belirtmeye çalıştığımız hususların temsil gücü yüksek bir örneği sayılabilir. Bu metinde görüleceği üzere, "nizâm-ı âlem"in tesis edilmesi gerekçesiyle, saltanat üzerinde hakkı olanların kardeşlerini öldürebilecekleri vurgulanmış ve bu durum, devlet tasavvurunun en çarpıcı örneklerinden biri hâline gelmiştir (Fatih Sultan Mehmet, 2018, 19). Daha sonraki gerek târih yazıcılığına, gerekse devletin askerî ve idarî sorunlarla karşılaşmaya başladığı yüzyıllardaki reflekslerine ve modernleşme sonrası dönemin temâyüllerine yansıyan bu devlet anlayışı oldukça baskın bir karaktere dönüşmüştür. Bu tavrın bir devamını, sosyal ve iktisâdî meselelerin devlet yöneticileri tarafından nasıl algılandığı bahsinde de görmekteyiz. "Para vakıfları" olarak bilinen ve faiz uygulamasıyla benzerlikler gösteren meseleyi "zaruret" çerçevesinde alan Kanuni döneminin Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'ye göre, devlet para vakıflarını devreye sokmazsa Balkanlardaki Osmanlı topraklarının tehlikeye girme durumu ortaya çıkabilirdi. Yapılan araştırmalar, Para Vakıflarının Balkanlardaki yaygınlığına dikkat çekmektedir (Pamuk, 2010).

3.3.Askerî "Zaruret"ler

İnebahtı Deniz Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanmasından sonra yaşanmaya başlanan askerî mağlubiyetler, bilhassa 1683-1699 Viyana hezimetleri, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde başta askerî saha olmak üzere ıslahat taleplerinin daha yüksek sesle dillendirilmesine yol açmıştır. Nitekim modernleşmeye giden sürecin başından itibaren Osmanlı Devleti'nin "tanzim" ve "ıslah" etmek istediği şeylerin başında askerî yapı gelmekteydi. Aslında Osmanlı Devleti, daha XIV. Yüzyıldan itibaren top kullanımı ve ateşli silahların orduda kullanılması hususunda

diğer Müslüman devletlerden daha hızlı hareket etmiştir. Daha 1389 Kosova Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin top teknolojisini kullandığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Aydüz, 2011, 2). İstanbul'un fethinde kullanılan topların yanında Fatih Sultan Mehmet'in, Venedik'ten savaş teknolojisini bilen usta talebinde bulunduğu bilinmektedir. Ancak XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan ani ve hızlı askerî teknolojik sıçramanın yanında, bu teknolojinin sömürgecilik anlayışı ve inşâ edilmeye başlanılan kapitalist üretim ilişkilerinin küreselleşmeye başlaması süreçleriyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu için sorun başka boyutların da eklemlendiği bir "güvenlik meselesi"ne dönüşmüştür. Özellikle 1718 yılında Habsburg'larla imzâlanan ve öncesinde yaşanan mağlubiyetlerin belgesi olarak kabul edilen Pasarofça Anlaşması ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıyla kurduğu askerî ilişki taarruzdan savunmaya evrilmeye başlamıştır. Nitekim aynı yıl başlatıldığı bilinen ve literatüre "Lâle Devri" olarak geçen dönemin, batının başta askeriye olmak üzere "üstün" pozisyona geçtiği kabul edilen devri başlattığını söylemek mümkündür.

Devrin "zarurî" askeri koşullarıyla yüzleşerek Yeniçeri Ocağı başta olmak üzere askerî birliklerin eğitimi ve silah teknolojisinde yeni bir paradigmayı da bünyesine katmaya başlayan Osmanlı devlet elitleri, 1730'daki Patrona Halil İsyânı'na kadar bu yenileme faaliyetlerini sürdürmüştür. İktisattan sanata, şehircilikten matbaa teknolojisine birçok "yeni" bahsin kısa sürede Osmanlı yönetim kademelerinde karşılık bulmaya başladığı bu devirde, Katolik Fransa'dan kovulan ve yeni askerî gelişmeleri yakından bilen Protestan Huguenot'ların, Lale Devri'nde Osmanlı Devleti'ne birçok askerî düzenleme teklifi getirdikleri görülmektedir. Aynı dönemde İbrahim Müteferrika'nın da askerî değişim öngören raporlarının olduğu ve askeriyede "nizâm-ı cedit"e geçilmesinin gerektiğini vurgulaması dikkat çekicidir. Bilhassa düzenli ordu bulundurulmasının zarureti hakkında yazdıkları, tımara dayalı ordu düzenini de ilgilendiren değişiklikler teklif etmektedir. Daha sonra Müslümanlaşarak "Humbaracı Ahmet Paşa" adını alan devrin meşhur Fransız Generali Boneval, aynı dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda bomba yapımında ve askerî teknoloji bölümünde istihdam edilen Humbaracılar Teşkilatı'nı organize etmiştir. Padişah'a doğrudan bağlı olan ve Yeniçeri Ocağı'na alternatif oluşturduğu düşünülen teşkilat, başta Yeniçeri Ocağı'nın rahatsızlık duymasından dolayı bir süreliğine etkinliğini yitirdiyse de, "gerileme"nin

askerî bir mesele olarak kabul edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Berkes, 2003, 54).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Rusya karşısında yaşamaya başladığı mağlubiyetler ve malî yapıda yaşanmaya başlanan sorunlarla birlikte, devleti oldukça yıpratan Celalî İsyanları da, Osmanlı bürokrasisinin meseleleri askerî mecburiyetler ekseninde ele alması durumunu pekiştirmiştir. Tımar sâhiplerinin hak edilenden fazla vergi topladığı, uzun süren İran ve Avusturya savaşlarından dolayı ortaya çıkan huzursuzluklar ve Avrupa'da cereyan eden gelişmeler, bilhassa köylüler arasında gittikçe büyüyen bir sosyal rahatsızlığa dönüşmüş ve Celalî İsyanları'nı doğuran sebeplere zemin hazırlamıştır (Akdağ, 2018, 54).

Devrin siyâsetnâme literatürüyle ıslahat tekliflerinin, Kanunî Sultan Süleyman devrinin "şanlı günleri"ne atıfta bulunması dikkat çekicidir. Nitekim Kanunî devri, her şeyden önce XVIII. ve XIX. Yüzyılda gittikçe azalan siyasî ve askerî zaferleri ve devletin hem içeride hem de dışarıda gösterdiği üstünlüğü sembolize etmekteydi. Örneğin Katip Çelebi, XVII. Yüzyılın ortalarında her sahada Kanunî Sultan Süleyman devrini idealize etmekte ve "asker sayısı" bahsinde o "ideal" döneme geri dönebilmenin neredeyse imkânsız olduğunu vurgulamaktadır (Katip Çelebi, 2016, 119). "Köprülüler Devri"nin tedbirleri, XVIII. Yüzyılın yapısal reformları, "Lale Devri" gibi birçok deneme, çeşitli yönlerden kesintiye uğramakla birlikte, bürokrasinin çizdiği yenileşme haritası devletin temel istikâmeti hâline gelmişti.

1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Kırım'ı Ruslara kaptırmakla kalmamış, ilk kez Hilâfet makamının siyasî fonksiyonuna dikkat çekmek zorunda kalmıştır (Beydilli, 1999, 526). Buna göre, Sivastopol (Kırım) müstakil bir hanlık olarak özerk hâle gelecek, Osmanlı Halifesi Kırım'ın "dinî" işlerinde yetkili kabul edilecekti. Anlaşmadan sekiz sene sonra Rusya Kırım'ı ilhak edecek, Osmanlı Devleti hudutları dâhilinde yaşayan Ortodoksların hamiliği iddiasıyla Osmanlı Devleti'yle Çarlık Rejiminin ortadan kalmasına kadar (1917) mücadelesini sürdürecektir.

Osmanlı Devleti yöneticileri, yaşanan başarısızlıkları askerî zorunlulukların dayatması olarak kavrama hususunda Âli ve Fuad Paşalar devrine kadar birçok tecrübe yaşamışlardır. Bilhassa Rusya ve Avusturya ile girişilen savaşlarda yaşanan mağlubiyetler, iç asayişin sağlanmasında karşılaşılan güçlükler ve buna bağlı olarak

ortaya çıkan malî buhranlar, XVIII. Yüzyılın sonlarından itibaren "askerî batılılaşma"yı hızlandırmıştır. 1774 Kırım Felâketi sonrası donanmayı yenilemek isteyen Osmanlı Devleti, Gazi Hasan Paşa liderliğinde deniz savaşlarında yeni teknikler öğrenmeye ve uygulamaya başlamışlar, bu iş için Fransa'dan mühendisler ve teknisyenler getirilmiştir. Ancak askerî ıslahat teşebbüsleri, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın da nüvesini teşkil edecek mahiyette III. Selim döneminde gerçekleştirilmiştir. Sultanlığı döneminde Fransız İhtilâli, Napoleon'un Mısır işgali, Avrupa'da savaş gibi oldukça zorlu ve köklü hâdiselere muhatap olan III. Selim, bilhassa Topçu, Lağımcı ve Humbaracı birliklerinin –bu birliklerin Avrupaî usullere göre teşkil ve tertibinin de kolaylaştırmasıyla – önemini artırmış, Yeniçeri Ocağı'nın asker sayısını yarı yarıya – 60000'den yaklaşık 30000'e – indirmiş, Tımar ve Zeamet sâhiplerinin avantajları olabildiğince azaltılmıştır. Bir görüşe göre, Kara Harp Okulu'nun kuruluş târihi, Nizam-ı Cedit'in kuruluşunun ilan edildiği yıldır. (1795) Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk büyükelçilikleri kurması ve dış devletlerin başkentlerine temsilciler gönderilmeye başlanması (1793), modernleşmenin askeri zaruretlerle neredeyse eş-zamanlı ve birlikte tahayyül edildiğini göstermektedir (Berkes, 2003, 97). Nitekim daimî büyükelçiliklerin açılarak Londra ve Paris başta olmak üzere Avrupa devletlerinin başkentlerinde faaliyete başlaması, Osmanlı Devleti'nin III. Selim'in bu köklü yenilikleri, başta ayanlar ve tımarlı sipâhiler olmak üzere Yeniçeri Ocağı'nı kendisine muhalif hâle getirmiş ve sonunda III. Selim'in öldürülmesi ve Nizam-ı Cedid'in askıya alınması sürecini doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin askerî teknolojide yaşanan küresel gelişmelere daha kuruluş devirlerinden itibaren açık olduğunu belirtmiştik. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, târihinin her evresinde bilhassa güvenlik meselelerine büyük ilgi duymakla birlikte, devlet içindeki görece güçlü yapılarla olan anlaşmazlıkları sebebiyle tüm askerî yenileşmeleri istediği zaman ve içerikte bünyesine katabilmiş değildir. Bilhassa Celalî isyanları sonrası yerel güçlerle olan sürtüşmelerini asgarîye indirme isteğinin de etkisiyle, ayanlar ve tımarlı sipahileri memnun etme mecburiyeti de askerî değişiklikler önünde engel teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'ni salt patrimonyal tezler üzerinden okuyarak devlet-dışı hiçbir unsurun söz sâhibi olmadığını iddia eden tezler olmakla birlikte, bu tespitin her koşulda geçerli olmadığını gösteren işaretler de

bulunmaktadır. Ayan ve sipahilerin yanında, yüzyıllardır Osmanlı Ordusu'nun temel direğini teşkil eden Yeniçeri Ocağı da, 1826'da ortadan kaldırılana dek siyasî gelişmeler üzerinde etkin rol oynayabilmiştir.

Bir yaklaşıma göre, merkezî otoritenin mutlak bir güce sâhip olduğu siyasî yapılarda askerî değişiklikler kolayca gerçekleştirilmez, ancak merkezî otoritenin olmadığı ya da Avrupa örneğinde olduğu gibi sınıfsal mücadelelerin yoğun olduğu yapılarda yaşanan "arayış" sebebiyle askerî değişikliklerin gerçekleşmesi daha mümkündür (Kennedy, 2017, 15). Oysaki Osmanlı örneği, bu tezin geçerli olmadığı örneklerden biridir. Nitekim merkezî yönetimin daha güçlü olduğu devirlerde devlet, askerî değişimin bizzat katalizörü olmuş, ancak diğer unsurların muhalefeti kimi zaman bu değişimi sekteye uğratmaya dönük hamleler yapabilmiş ve belli ölçülerde başarılar elde etmişlerdir. 1726 yılında, bâzı eyaletlere Enderûn'dan vali atama zorunluluğu kalkmış, her bölgenin güçlü âile ve yapılarının da bu türden yetkiler elde etmeleri önündeki engeller bertaraf edilmiştir. XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren, yerel güçlerin devlet karşısındaki konumlarını güçlendiren ikinci bir gelişme de mâlikane sistemi olarak bilinen ekonomik-sosyal yenilik olmuştur (Akdağ, 1970, 53). Tüm bunlar, muhtelif alanlarda giderek gücünü yitiren devletin aldığı askerî, sosyal, siyasî ve iktisâdî modernleşme tedbirlerinin önünde birer engele dönüşecek ve bu anlayışların uzantısı olarak yerleşen iltizam usulü Tanzimat Fermanı'nda açıkça eleştirilecektir.

3.4.Kalemiye'den Bürokrata: Yeni Bir Zümre Olarak Bürokrasi Ve Tanzimat Fermanı

Modern devlet aygıtının, bölgesel ve küresel ölçekte politik mekanizmanın ana aktörü hâline gelmesi, devletin nüfuz alanını dönüştüren ve genişleten bir gelişmedir. Devlet aygıtının merkezî gücünü artırması ve kurumsallaşarak tüzel kişiliğe dönüşmesi süreci, iki temel devlet kurumunu meydana getirmiştir: Bürokrasi ve düzenli ordu. Modern devlet, bürokrasi aracılığıyla kimi zaman bir Kral-Sultana bağlı, kimi zaman da ondan görece özerk vasıflar taşıyan bir kurumsal süreklilik elde etmiştir. Eski devirlerden itibaren, hiyerarşik düzlemde devlet başkanının hemen altında konumlanan bir yöneticiler zümresinden bahsetmek mümkün olmakla birlikte,

bürokrasinin doğuşu modern dönemde şahit olunan bir gelişmedir. Max Weber, modern bürokrasinin eski "bürokratik anlayış"tan farklarını vurgularken, ikincisinin daha ziyâde salt egemen sınıfın köleleri durumundaki tâbi kişi ve zümreler olduklarını, modern devlette ise bürokrasinin kendine has bir zümre olarak ele alınması gerektiğini belirtir. Weber'e göre, Avrupa'da feodal devrin kendine has koşulları ve merkezî parçalanmışlık sebebiyle bürokratik faaliyetler kiralama ya da yetki devri aracılığıyla yerine getirilmektedir. Weber bu durumun ise adam kayırma, rüşvet, organizasyonel bozukluklar gibi birçok netice doğurduğunu belirtir. Modern dönemde ise, vergi toplamak dâhil tüm yerel güçlerce yerine getirilen pratikler devletin merkezî otoritesinin, yani bürokrasinin yetki alanına tevdi edilmiştir. Bu sâyede Weber'e göre kesinlik, süreklilik, birlik, tedbirlilik gibi birçok meziyet, merkezîleşen devletin hânesine yazılmıştır (Lutzker, 1982, 125).

Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin, padişahın şahsından bağımsız bir güç hâline gelmesi bilhassa Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde soya dayalı aristokratik-oligarşik bir yapı bulunmamakla birlikte, Enderun'dan yetişen kalemiye mensupları bir devlet sürekliliği düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Devletin kuruluş yıllarında Türk beyliklerinin, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra ise yetenekli devşirme kökenlilerin en üst düzeyde devlet görevi ifa etmeleri dolayısıyla kalemiye, Osmanlı Devleti'nin daha ilk yıllarından itibaren önemli bir idarî fonksiyon icra etmiştir. Bu bakımdan, Weber'in tasnifinde görülen modern-öncesi bürokrasinin mutlak anlamda itaatkâr devlet eliti profili, Osmanlı Devleti'nde her dönem için geçerli bir durum değildir. Ancak, Osmanlı kalemiyesinin bilhassa Tanzimat Fermanı'yla güvence altına alındığı ilan edilen hakları öncesinde, herhangi bir kalemiye mensubunun padişah tarafından idamı sıkça yaşanan bir durum olagelmiştir. Bu sebeple, Ferman'da geçen "hiç kimse hakkında hafî ve celî i'dam ve tesmîm muamelesi icrâsı câiz olmamak" bahsi, doğrudan doğruya bürokrasinin yaşamını güvence altına alan bir düzenleme olarak değerlendirilmelidir (Yıldız, 2015, 27). Aynı şekilde, Tanzimat Fermanı'nda can ve mal emniyetinin vurgulanmış, müsadere usulünün ortadan kaldırıldığının ilan edilmesi sayesinde, mal ve can emniyeti garanti altında olan insanların "devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artup ana göre hüsn-i harekete çalışacağı"nın kesin olacağı belirtilmiştir (age, 26). Fuat Paşa, Sultan Abdülaziz'e bir hususta cesaretle karşılık verince, padişahın öfkeli bakışlarına

cevaben, kendilerinden önceki vezirlerin hakkı söylemek konusunda eski padişahlara sergiledikleri tavırları hatırlatmıştır. (Şeref, 1985, 42). Bu durumun da gösterdiği üzere, modernleşme devrinin fail zümresi sayabileceğimiz bürokrasi, Tanzimat Fermanı'yla açılan yolda başta yaşam hakkı olmak üzere birçok alanda gücünü zirveye taşımıştır. 1839-1876 yılları arası dönem bu sebeplerle "Babıâlî asrı" olarak isimlendirilmiştir.

Avrupa devletlerinin "Sublime Porte" olarak tanımladığı Babıâlî'nin doğuş ve teşekkülünde (Berkes, 2003, 120), XVIII. Yüzyılın sonlarına kadar Padişah ve onun modern anlamda organize olmamış, dar bir kalemiye zümresi başlangıç safhasını oluşturur. Weber'in Avrupa siyasal yapılarını tasvir ederken kullandığı şemaların, Osmanlı Devleti'nin modern-öncesi dönem "bürokrasisi" için mutlak anlamda kullanılması zor görünmektedir. Nitekim Osmanlı kalemiyesi, modern-öncesi dönemde de sadece talimat uygulayan bir alt-sınıf kâtiplerinden müteşekkil olmamış, güçlü vezirler –hatta yönetimi bir süre elinde tutan vezir aileleri- tarafından da yönetilmiştir. Literatüre "Köprülüler devri" olarak geçen dönemden de anlaşılacağı üzere, padişah yetkisini geniş sayılabilecek bir güç yelpazesine tasarruf ederek kullanan devlet elitlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, ilk diplomatik münâsebetlerin kurulduğu XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren, varlığını giderek hissettiren kalemiye, daha sonraları Yeniçeri Ocağı'nın ilgâsı ve buna bağlı olarak ulemanın politik nüfuzunun azalmasıyla alanını genişletmiştir. II. Mahmut'un ölümünün hemen ardından, Koca Hüsrev Paşa'nın, Sadrazamlık mührünü zorla Rauf Paşa'nın elinden alması ve buna yeni padişah Abdülmecit'in ses çıkaramaması, devrin yükselen bürokratik gücünün ilginç örneklerinden birisidir (Şeref, 1985, 13).

Bürokrasinin her yönden gücünü pekiştirmesi ve devletin temsilcisi hâline gelmesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. İlk olarak, yukarıda da bahsedildiği gibi, 1793 senesinden itibaren Osmanlı Devleti, başta Londra, Paris ve Viyana olmak üzere Avrupa başkentlerinde daimî dış temsilcilikler açmıştır. Bu durumun en önemli sebeplerinden birisi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın ön gördüğü diplomatik ilişkileri veri kabul ederek tercihlerini bu istikamette gerçekleştirmesidir (Findley, 1980, 126). Hatta Ortaylı'ya göre, Karlofça Anlaşması'nın (1699) imzalanmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu zımnen Grotious'tan mülhem bir paradigmayı kabul ettiğini

de beyan etmekteydi (Ortaylı, 2008, 103). Bu anlaşma, modern diplomasinin erken örneklerinden sayılabilecek yönleriyle müzakerelerin yoğun şekilde yürütüldüğü bir metin olarak göze çarpmaktadır, Nitekim bu anlaşmada ilk kez kritik bir rol oynayan Reisülküttaplık makamı, Avrupa devletleriyle askerî ve siyasî teması artmak durumunda kalan Osmanlı Devleti'nce önceleri Divan-ı Hümâyun'un bir parçası iken 1836 tarihinde Hariciye Nezareti'ne dönüştürmüştür. Mustafa Reşit Paşa, Fuad Paşa, Sadık Rıfat Paşa gibi önemli isimlerin burada yetiştiğini belirtmek gerekir. Bunda 1830'larda yoğunlaşan askerî meselelerin ancak bir Avrupa devletinden sürekli destek alınırsa hallolacağına dönük algının pekişmesi de etken olmuştur. Cevdet Paşa, Sadrazam ve Paşaların bu yönlerine dikkat çeker. Ona göre Mustafa Reşit Paşa İngiliz, Âlî, Fuat ve Rıza Paşalar ise Fransız politikasından yana hareket ederlerdi (Ahmet Cevdet, 1980, 4). Cevdet Paşa'nın bu meseleyi "Ahvâl-i Hülasâ-i Politikiyye" başlığıyla anlatması da dikkat çekici bir husustur. Nitekim "politika"ların tatbikinde Paşalar üzerinde etkili olan dış devletlerin nüfuz ve dayatmaları, devletin tercihlerinin istikametini belirleyecek noktaya ulaşmıştır. Hatta Cevdet Paşa, Ali Paşa'nın Fransızlarla olan münasebetinden de bahsederek, Ali Paşa'nın Hariciye'yi "Ermenilerle doldurdu"ğunu, oysa II. Mahmut devrinde kurulan tercüme odaları sâyesinde Müslümanların da bu görevi rahatlıkla ifa edebileceklerini, buna rağmen Âli Paşa'nın kasten Ermenileri görevlendirdiğini, Ermenilerin de Müslümanlarla "sadık Ermeniler"i tasfiye ederek Hariciye'yi dış güçlerin güdümüne açık hâle getirdiğini söylemiştir (age, 3). Bilhassa Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne borç veren ve Islahat Fermanı'yla devlete azınlıklar üzerinden müdahale etme gücü artan Büyük Britanya ve Fransa, bu durumu kendi lehlerine kullanarak Osmanlı Devleti üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirme yarışına girmişlerdir.

Bilhassa iki askerî mağlubiyet, Tanzimat ve Islahat Fermanları'na giden sürecin "zarurî" olarak algılanmasına yol açmış ve devlet elitlerinin bu süreci askeri mecburiyetler ekseninde tasavvur edilmesine zemin hazırlamıştır. Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını elde etmesiyle, Mısır'da müstakil bir güç hâline gelen ve gittikçe devlet için tehdide dönüşen Kavalalı Mehmet Ali Paşa birliklerinin Osmanlı Devleti'ne yaşattığı mağlubiyetler, İmparatorluğun önce Rusya'ya dayanarak Hünkâr İskelesi Anlaşması (1833) imzalamasına, akabinde de Rusya tehdit hâline gelince Büyük Britanya ile yakınlaşmasına yol açmıştır. Bu süreçte Londra Sefîri olan Mustafa

Reşid Paşa, Büyük Britanya ile yakınlaşmanın da bir göstergesi olarak önce Hariciye Nâzırlığı, sonra da Sadrâzamlık görevine getirilmiş ve Nizip'te Osmanlı birliklerinin Mısır Hıdivliği güçlerine karşı büyük bir mağlubiyet yaşamasından (1839) kısa bir süre sonra Tanzîmat Fermanı'nı ilan etmiştir. Nitekim Fermanın ilânından kısa bir süre sonra (1841) Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın imzalanmasıyla, İngiltere ve Fransa'nın da dahliyle, Boğazlarda Osmanlılar aleyhine meydana gelen durum tekrar eski haline döndürülmüş ve kısmî bir rahatlama yaşanmıştır. Bu anekdot bile devletin modernleşmenin belkemiği sayılacak metni zaruret çerçevesinde imzaladığının işareti olarak değerlendirilebilir.

3.5.Islahat Fermanı Ve Zarurî Modernleşme

Zarurî modernleşme bahsinde her ne kadar Tanzimat'tan önce ve hemen sonra gerçekleşen olaylar önemli olsa da, meselenin daha büyük bir askerî mecburiyetten kaynaklı zorunluluk olarak görülmesi ve devletin Tanzimat Fermanı ile çizdiği yeni rotanın farklı anlayış ve uygulamaları doğurması esas olarak Islahat Fermanı'ndan sonra mümkün olmuştur. Özellikle Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilindeki Ortodoksların hâmiliği iddiasında bulunmaya başlaması ve başta Balkanlar olmak üzere İmparatorluk coğrafyasındaki bâzı azınlıklarla dirsek temâsında bulunması gibi hâdiseler, Kırım Savaşı'yla birlikte devlete büyük bir tehdit halini almaya başlamıştır. Çar I. Petro'dan itibaren denizlerde de askerî güç olma hedefine yönelen Rusya, hem Hindistan'ı sömürgeleştirme sürecini XIX. Yüzyılın ortalarında tamamlayan İngiltere'nin bölgeyle olan deniz yolu irtibâtını kesmek, hem de başta İstanbul-Çanakkale Boğazları olmak üzere görece yakın bölgelerdeki bağlantıları kontrol altına alabilmek için boğazların savaş ve barış durumlarındaki kapalılığı ile Ortodoksların haklarını gereğince elde edemediklerini gerekçe göstererek, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. 1853 yılında bu gerekçelerle Deniz Bakanı Mençikof'u Babıalî'ye gönderen Rusya'nın bu yaklaşık iki yüz yıllık stratejisini pasifize etmenin bir alternatifi olarak Osmanlı Devleti'nin "batı bloğu"na yakınlaşması, Islahat Fermanı'na giden sürecin "zarurî" boyutuna işâret eder. Nitekim Mençikof'un gezisi, Rusya'nın güç gösterisi yaptığı büyük bir şölen havasında geçmiş, bir nevi gözdağı verme amacı taşımıştır. Mençikof ve heyetinin savaşa varan

taleplerinin merkezinde, Kutsal Yerler olarak adlandırılan ve çoğunluğu Kudüs'te bulunan mekânlarla ilgili beklentiler bulunmaktaydı. Bu yerler Müslümanlar için olduğu kadar, Ortodoks ve Katolikler için de manevî önem taşımaktaydı. Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren sürdürdüğü Ortodoksların hâmiliği iddiası, Osmanlı Devleti'nin parçalanması iddiasıyla birlikte yürümekteydi. Osmanlı İmparatorluğu için Rus Çarı II. Nikola'nın "hasta adam" tabirini kullanması da bu devre rastlamaktadır. Rus Çarı, bir davette Büyük Britanya elçisine "Kollarımızda bir hasta adam var. O ölmeden düzenlemeler yapmamak çok yanlış olur" demiştir (Watson, 1992, 270). Buna mukabil, İngiliz elçisi ise "hasta adam"ın yaşatılması gerektiğini vurgulayarak, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyetini Rusya'ya ve diğer faktörlere karşı koruyacağını belirtmiştir.

Kırım Savaşı döneminde (1853-1856) Avrupa ile Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının kesişmesi, savaşın akabinde imzâlanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin de artık Avrupa güçler dengesinin bir unsuru olduğunun bir nevi kabulü anlamını taşımaktaydı (Ahmet Cevdet, 1980, 4). Özellikle 1815 "Avrupa Uyumu" sonrası Avrupa güçler dengesi, içinde Rusya'nın da olduğu bir mekanizmayı dikkate almış, doğrudan hiçbir Avrupa-içi mücadeleye imkân vermemiştir. Kırım Savaşı, bahsettiğimiz Avrupa uyumunun görece bozulduğu düşünülen bir safhası olarak kabul edilmez; nitekim Avrupa dışında gerek Büyük Britanya, gerekse Rusya yayılmacı politikalarını birbirleriyle direkt karşılaşmadan sürdürebilmişlerdir. Osmanlı Devleti, Paris Antlaşması sonrası Avrupa'nın parçası sayılmakla birlikte bu durumun onun ekonomik, politik ve hukukî yaptırımlara maruz kalmasının bir "zarurî" sonucu olarak görülmesi gerekmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, Paris Antlaşması sonrasındaki süreçte Avrupa'nın parçası olarak görülmekten ziyade, onun kontrolü altındaki bir siyasî yapı olarak tasavvur edilmiştir. Kapitülasyonlar kapsamı genişletilerek sürmüş, azınlık hakları üzerinde Avrupa ve Rusya'nın ısrarı devam etmiştir (Watson, 1992, 270).

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nın ilk aylarında bâzı başarılar gösterse de, Fransa, Avusturya ve İngiltere'nin, Rusya'nın muhtemel askerî başarıları sonrası Karadeniz, Boğazlar ve İstanbul'da inisiyatif elde etmesini engellemek aracıyla Osmanlı'ya donanma desteği göndermesi, 1854'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin bu Avrupa

devletleriyle yakınlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, Napoleon İşgâli'nden Mısır sorununa kadar kendisinden farklı düzeylerde yardım istenen Rusya ile köklü bir siyasî-askerî ayrışmayı da işâret etmesi bakımından önemlidir. Kırım Savaşı'nın önemli kırılma noktalarından birisi de, Osmanlı Devleti'nin tarihinde ilk kez dış borç almasıdır. İngiliz ve Fransız iki bankadan yaklaşık 330 milyon kuruşluk borç alınmış, borca kefil olarak Mısır'dan tahsil edilecek olan vergiler gösterilmiştir. Ancak, savaşta müttefiklerin kullandığı barut dâhil giderler Osmanlı maliyesince karşılandığı ve savaşın kabarık faturasının yol açtığı bunalım sebebiyle ertesi yıl (1855) tekrar borç alındı (Gümüş, 2018, 208). Sadece bu durum bile, "zarurî modernleşme"nin askerî boyutunun ekonomiyle büyük ilişkisini göstermeye etmektedir.

Kırım Savaşı ile başlayan süreçte bir tür Avrupa askerî korumasına ve Avrupa devletler sistemi şemsiyesi altına girilmesi, Osmanlı bürokrasisinde önemli ölçüde bir rahatlamaya yol açmıştır. Avrupa'da bilhassa Westphalia sonrası ortaya çıkan süreçte, tüm Avrupa devletlerinin eşit unsurlar olarak tanınması ve dinin değil, "medeniyet"in kimliğin özü olarak ele alınmaya başlanması, Avrupa'nın evrensel kimliğinin sekülerleşerek dönüşmesi anlamına gelmekteydi. Napoleon işgallerinin, Fransız İhtilali sonrası bu yeni paradigmayı "doğulu" bir coğrafya olan Mısır'a taşıması, evrensel kimlik teklifinin yeni boyutuna işaret etmekteydi. "Katolik" kelimesinin de "evrensel" anlamına geldiği düşünülecek olursa, medeniyet ve medenîleştirme "misyon"ları, Napoleon'un şahsında seküler bir Mesih olarak tecessüm etmişti. Bu süreç, temelde iki hususa dayalı olarak gerçekleşmiştir: İlk olarak, yukarıda özetlenen çerçevede yeni bir Avrupa kimliği kurulma süreci hızlanmış ve Avrupa medeniyeti kavramı, Avrupa-dışı yapıların üzerinde, hiyerarşik bir düzlemde konumlandırılmıştır. İkincisi, XIX. Yüzyılın anahtar kavramlarından olan ve devrin başka yeni paradigmalarıyla da uyum içinde olacak şekilde, daha güçlü olan "tür"ün ayakta kalacağı ve diğer "zayıf" unsurlara önderlik edeceği, bunun da yeniden tarif edilen Avrupa kimliği olduğu düşüncesi inşâ edilmiştir (Gencer, 2014, 108).

Sekülerleşen Avrupa kimliğinin, Katoliklikten medeniyete uzanan çizgisinin yanında, XVI. Yüzyıldan itibaren mezhep savaşlarına yol açan Protestanlığın sekülerleşerek aldığı yeni biçim olan kültür kavramı da, yeni oluşmaya başlayan Avrupa kimliğinin kodlarından biri haline gelmiştir. Başta Almanya ve İngiltere olmak üzere Protestan

kökenli ülkeler, "Katolik (evrensel) esprili medeniyete karşı tikel ve evrensel kimlikleri bağdaştıracak kültür kavramına yöneldiler" (age, 116). Başta Alman tarih okulu olmak üzere devrin Protestan-kökenli aydınları, bu çerçevede ilerleme kavramını da devreye soktular. Buna göre insanlık basitten bileşiğe, eksikten mükemmele doğru yürüyüşünü sürdürmekte ve Avrupa, üstün siyasî, askerî ve teknolojik vasıflarıyla bu ilerlemenin katalizörlüğünü yapmaktaydı. Bu sebeple, ilerleme kavramı hem Avrupa-içi yobaz olmakla suçlanan Katolikliğe, hem de Avrupa-dışı ilerleme karşıtlığını sembolize eden diğer unsurlara yönelmiştir.

Büyük Britanya, özellikle 1688 ve Sanayi Devrimleri ile Avrupa'da meydana gelen çalkantılardan görece uzak kalmayı başarmış ve oldukça yüksek bir üretim hacmine ulaşmıştır. Özellikle Napoleon'un Avrupa ve doğu işgalleri neticesinde büyük buhranlar yaşayan diğer batılı devletlerin aksine, XVIII. Yüzyıldan itibaren elde ettiği sömürgelerin de etkisiyle büyük bir dünya gücü olabilmiştir. Büyük Britanya, geliştirdiği küresel iktisadî ve siyasî mekanizmayı birçok ülkeye ihraç etme teşebbüslerini özellikle XIX. Yüzyılın başından itibaren sıkılaştırmıştır. Avrupa siyasetinin yükselen ikinci büyük gücü ise, Napoleon Savaşları'nda büyük askerî başarılar göstererek Napoleon ordularını mağlup eden, bu tarihten sonra başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere yakın coğrafyasına dönük askerî, siyasî ve iktisadî girişimlerini artıran ve modernleşme faaliyetlerini XVIII. Yüzyılda I. Petro ile başlatmanın mümkün olduğu Rusya'dır. Bazı araştırmacılar, bu iki devletin adeta gizli bir uzlaşı sonucunda yeni siyasî yapıyı tahkim ettiğini söylerler. Rusya, erişmeye başladığı büyük gücü Avrupa-içi bir hâkimiyet mücadelesine döndürmemiş, aynı mezhebi paylaştığı Ortodoks unsurların yaşadığı yerlerde nüfuz arayışına girmiştir. Bunun sonucunda, Kırım Savaşı'nın bitişiyle aynı yıl imzalanan Islahat Fermanı'nda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. Bu durumun bariz göstergesi, Islahat Fermanı'na hâkim olan temanın, azınlıkların dinî, hukukî ve sosyal pozisyonlarının güçlendirilmesi olmasıdır. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti savaş öncesi hudutlarına kavuşmuştur, ancak bunun "bedeli" olarak İstanbul'da Rusya hariç diğer devletlerin temsilcileri arasında, Osmanlı devletinin başta azınlıklar olmak üzere bazı alanlarda gerçekleştireceği reformların içeriği tartışılmaktaydı. Sadrazam Âli Paşa,

Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Britanya, Fransa ve Avusturya elçileri arasında gerçekleşen çetin pazarlıklar sonucunda Islahat Fermanı kabul edildi (Berkes, 2003, 218). Örneğin, 1854 gibi Islahat Fermanı'ndan yaklaşık iki sene önceki bir tarihte, İngiltere Elçisi Canning, Paris Antlaşması'na giden yolda Ali Paşa'dan, Osmanlı topraklarında Müslüman iken gayrimüslim olanların idamını engelleyen bir kanun çıkarmalarını istemiş, Âli Paşa ise bu idamları diplomatik yollarla engelleyebileceklerini ancak bunu bir kanuna dönüştürmenin, Osmanlı Sultanını Halife olmaktan çıkaracağını savunmuştur (Engelhardt, 1999, 130). Sonuç olarak, uzun müzakereler sonrasında Canning'in tezi kabul edilmiş ve Müslümanlıktan çıkmanın herhangi bir cezaî müeyyideyi gerektirmediği Islahat Fermanı'nda ilan edilmiştir. Paris Antlaşması'nda geçen hükümler, Osmanlı bürokrasisi tarafından dış müdahaleyi engelleyen bir bağımsız reform alanı olarak yorumlanırken, Avrupa devletleri bu antlaşmayı bir müdahale alanına kapı açacak şekilde yorumlamış ve Osmanlı bürokrasisine sürekli telkinlerde bulunma imkânı tanımıştır. Buna benzer "diplomatik zorlama"lar, ileride bahsedeceğimiz diğer modernleşme temâyüllerini tetikleyen hususlardan birisi hâline gelecektir.

Amiral Halil Paşa'nın "Avrupa'yı taklitte istical etmezsek Asya'ya çekilmeye mecbur olacağız" dediği rivâyet edilir (Abadan, 1957, 5). Dönemin askerî ve siyasî elitleri, yaşanan büyük askerî mağlubiyet ve çalkantılardan etkilenerek "batılılaşma"nın zarurî yönüne dikkat çekmişlerdir. Yaşanan askerî mağlubiyetler ve bu yenilgilerin yol açtığı paradigmatik dönüşüm, her ne kadar Tanzîmat Fermanı ile başlayan bir süreç ise de, esas uygulama sahasını Islahat Fermanı'yla bulmuştur. Ferman, Tanzimat'ın muğlak bıraktığı ya da doğrudan tatbiki henüz gerçekleşmemiş olan iddialarını teyit etmekle birlikte, özellikle Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit vatandaşlar kabul edilmelerini, hiçbir "millet"in diğerini küçümseyici ifâdeler kullanmamasını, -sâdece gayrimüslimlerden alınan cizyenin kaldırılarak- herkesin vergi eşitliğine tâbi tutulmasını, Kiliselerin inşâ ve tamirinde padişah güvencesi verilerek muhtemel engellerin bertaraf edilmesini, dini mensubiyetine bakılmaksızın herkesin devlet görevi alabilmesini teminat altına almıştır. Örneğin, Islahat Fermanı'nda bulunan "revâbıt-ı kalbî-i vatandaşî" ifadesi, dinî mensubiyet temelinde siyasî ve sosyal örgütlenmiş olan İmparatorluk coğrafyasında artık Fransız İhtilâli'nin kavramsal dünyasının bir ürünü olan ve "bilâ tefrik ü cins ü mezheb" ortak bir kimlik inşâ etme

iddiasının bir yansımasıdır. Islahat Fermanı'nı Tanzimat Fermanı'ndan ayıran en önemli hususlardan birisi de burada ortaya çıkmaktadır. Tanzimat Fermanı'nda doğrudan işaret edilmeyen herkesin hukuk karşısındaki eşitliği, Islahat Fermanı'nda "çok açık ve ısrarcı" bir şekilde vurgulanmıştır (Somel, 2008, 96).

3.6.Bürokrasinin "Zarurî" Arayışları

Belgenin aidiyeti hâlâ tartışılmakla birlikte, Âli ve Fuad Paşalara atfedilen iki vasiyetname, 1839'dan itibaren "sunûf-i devlet"in en büyük gücü hâline gelen Osmanlı bürokrasisinin, bilhassa Islahat Fermanı'ndan itibaren yaşanan değişimleri nasıl algıladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Âli ve Fuad Paşalar, Islahat Fermanı sonrası sürece yaklaşık on beş sene büyük bir etkide bulunmuşlar, gerek Hariciye Nazırlıkları, gerekse Sadrazamlıkları oldukça kritik bir döneme denk gelmiştir.

Islahat Fermanı'nda sadrazamlık görevi yapan Âli Paşa (1815-1871), Mercan'da kapı bekçiliği yapan bir babanın oğlu olarak başladığı hayatında, sırasıyla Sıbyan Mektebi'nde başladığı eğitimini Divan-ı Hümâyun kâtipliğiyle sürdürmüş (1830), Tercüme Odası memurluğu (1833), Viyana Büyükelçiliği ikinci kâtipliği (1836), Hariciye Nezareti müsteşarlığı (1840), Londra Sefirliği (1842) gibi görevlerin ardından 1846'da Hariciye Nazırı, 1852'de ise birkaç kez görevden alınıp tekrar göreve getirileceği Sadrazamlıkta vazife almıştır. Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa'nın Tercüme Odası aracılığıyla devlet kademelerinde yükselmesinin önünü açmış, Islahat Fermanı'na varan süreçteki fikir ayrılıklarına kadar yakın ilişki geliştirmişlerdir. 1854'te Kırım Savaşı esnasında dış devletlerin baskılarını hafifletmek ve Tanzimat Fermanı ile vadedilen reformları yürürlüğe koymak maksadıyla kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başına getirilen Âli Paşa, aynı tarihte Mustafa Reşid Paşa'nın Sadrazamlığında Hariciye Nazırı olarak da görev yapmıştır. 1855'te ise kendisi Sadrazam olmuş, yakın dostu ve çalışma arkadaşı Fuad Paşa'yı ise Hariciye Nazırlığı görevine getirmiştir. Islahat Fermanı'nın hazırlanması ve sonrasında tasarlanan reformların hayata geçmesinde bu ikili oldukça önemli görevler üstlenmişlerdir. 1866'da Girit'te meydana gelen ve bölgede yaşayan Rumların Yunanistan'a ilhak taleplerine kadar varan süreçte Âli Paşa, İngiltere ve Fransa'ya gönderdiği mektupta,

Paris Antlaşması'yla birlikte dış devletlerin Osmanlı'ya müdahalesinin yasaklandığını, Yunanistan'ın Girit meselesine dahlinin Paris Antlaşması ile çizilen perspektife aykırı olduğunu vurgulamıştır. Böylece Âli Paşa, askerî-politik meseleleri küresel siyasî paradigmanın içinde kalarak çözme yolunu seçmeye çalışmıştır. Bu durum, İmparatorluğun yekpâre bir siyasî yapı olarak varlığını sürdürmesine dönük "zarurî" kabul edilen tasavvurların yansımalarından birisidir (Pınar, 2018, 5). 1858 Arazi Kanunnamesi, aynı tarihli Ceza Kanunnamesi, 1868 Şura-yı Devlet'in kuruluşu gibi oldukça kritik ve yapısal hamleler bu ikilinin yönetimi altında gerçekleşmiştir. Fuad Paşa'nın 1869'daki vefatının ardından Hariciye Nazırlığını da üstlenen Âli Paşa, 1871 tarihinde vefat etmiştir.

Ünlü şâir Keçecizade İzzet Molla'nın oğlu olan Fuad Paşa (1815-1869) da, yol arkadaşı Âli Paşa gibi 1837'de Tercüme Odası'nda başlayan bürokrasi kariyerini 1840'ta Londra Sefirliğinde kâtip olarak sürdürmüştür. 1845'te Divan-ı Hümâyun tercümanlığı ve amedciliği görevlerinden sonra, 1848'deki mülteciler sorununu müzakere etmek üzere Rus Çarlığı'na gönderilmiştir. 1852'de Mısır'a gönderilen ve yanında Cevdet Efendi (Paşa)'yi de götüren Fuad Paşa, bilhassa Rusya'ya karşı bir denge unsuru olması bakımından Fransa'ya yakın politikalar izlemesi nedeniyle Rusya'nın tepkisini çekmiş, 1852'de getirildiği Hariciye Nazırlığı'ndan Rusya baskısı nedeniyle ayrılıp daha sonra muhtelif kereler Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı görevine getirilmiştir. 1860'ta Lübnan'da meydana gelen ve Hıristiyan azınlıkların isyanlarıyla başlayan olayları bastırmak üzere bölgeye hareket eden Fuad Paşa, olaylara sebep olduğu ve ölümleri engelleyemediği gerekçesiyle Şam Valisi Müşir Ahmet Paşa ile yüz altmış yedi kişiyi idam ettirmiş, böylece dış devletler nezdinde zaman kazanmak istemiştir. Onun bu "zarurî" hamleleri, ileride ele alacağımız üzere farklı kesimler tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Kalp rahatsızlığını tedavi ettirmek üzere gittiği Nice şehrinde 1869 tarihinde vefat etmiştir (Köprülü, 1996, 202).

Islahat Fermanı'nın imzalandığı devrin en önemli iki şahsiyeti olan Âli ve Fuad Paşaların birçok ortak özelliği bulunmaktadır. İlk olarak, ikisi de Tercüme Odası aracılığıyla devlet kademelerinde yükselmiş isimler olarak dikkat çekmektedir. Başta Fransızca olmak üzere devrin Avrupa dillerine vukufiyetleri ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu küresel meseleleri bu sayede takip etmeleri sebebiyle devrin ruhuna

oldukça uygun bir profil çizmişlerdir. Hatta Fuad Paşa'nın Fransızcasının, "kelime oyunları ve nükteler yapacak kadar iyi" olduğu belirtilmektedir (Ortaylı, 2008, 276). Aynı şekilde, Safvet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa gibi modernleşme devri bürokratları da Hariciye kökenli olmalarıyla öne çıkmışlardır. Özetle Âli ve Fuad Paşalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlık ve güvenliğinin tehlikeye girdiği bir devirde, kendisinden kuvvet alınmasına ihtiyaç duyulan Avrupa devletleri ile yakın ilişkiler geliştirildiği bir atmosferin ana aktörleri olmuşlar, devletin kurtarılmasını bu güçlerle ittifakta görmüşlerdir.

Ali ve Fuad Paşaların başını çektiği ve sonraki modernleşme temayüllerini tetikleyen Islahat Fermanı başta olmak üzere, bilhassa 1852-1871 tarihlerinde vuku bulan yenileşme hareketlerinin, bu iki paşanın yazdıkları iddia edilen "siyasî vasiyetnameler"le olan ilişkisi oldukça önemlidir. "İddia edilen" dememizin sebebi, bu iki sadrazama aidiyetinin hâlâ kesinleştirilemediği iki mühim metne dair cereyan eden tartışmalardır. Bu iki belgeyi sadeleştirerek yayınlayan Engin Deniz Akarlı da, metinler hakkındaki iddialara temas eder. Her ne kadar metinlerin aidiyetleri tartışma konusu olsa da, "tartışmalı olmayan, söz konusu belgelerin paşalara ait olduğu bilinen çeşitli söz ve yazılarıyla ve eylemleriyle tam bir uyum içinde olmasıdır" diyerek metnin içerik yönüyle güçlü bir temsil barındırdığını belirtir. (Akarlı, 1978, VIII) Buna ek olarak, bahsedilen metinler hem devlet adamları hem de aydınlar tarafından muteber kabul edilmiş ve bu durum, metinler etrafında canlı bir tartışma ve müktesebatın doğmasına sebep olmuştur. Bunun yanında, Akarlı'nın neşrettiği eserde Âli Paşa'nın 1867 Girit sorununu çözmek üzere padişaha gönderdiği layiha da bulunmaktadır. (Metnin devamı, ifade edilen cümlelerin paşalara ait olduğu tezine katılarak devam edecektir.)

Fransa'nın Nice şehrinde kalp rahatsızlığı sebebiyle tedavi gören ve burada vefat eden Fuat Paşa'ya göre, devletin "eski usuller" ile gücünü muhafaza etmesi olanaksızdır; yapılması gereken en önemli şey, son iki yüz yıldır yapılan "vahim hatalar"dan dönülmesi ve "dehşetli bir tehlikeden korunmak" için yenileşme politikalarının hız kazanmasıdır (age, 1). Daha bu ilk cümlelerden görüleceği üzere, Fuat Paşa modernleştirici reformları devletin yaşamını sürdürmesi için zaruret olarak tasavvur etmektedir. Paşa devamla bu reformların ilham kaynağının İngiltere, Fransa ve Rusya

başta olmak üzere "terakki etmiş" milletlerin izinden gitmek olduğunu belirtir. Bu modernleşme faaliyetlerinin Müslümanlığa aykırı olduğu tezini reddeden Fuat Paşa, "yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı" olan hiçbir şeyin özü itibariyle İslâm'a aykırı olamayacağını savunarak dinî meşruiyet arayışını dikkate aldığını da ifade eder(age, 2). Ona göre bu reformlar, "herhangi bir devletin artık Avrupa'da varlığını sürdürebilmesi için gerekli ve zorunlu olan" uygulamaları içermektedir. Üstelik Osmanlı Devleti, güçlü olduğu asırlardan uzak olduğu bu dönemde, düşmanlarını bertaraf edebilecek durumda olmak için başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleriyle iyi geçinmek zorundadır. Hatta Fuad Paşa'ya göre "Babıalî'yi İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir"(age, 3). Fuad Paşa, metnin devamında Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya, İran ve Yunanistan ile tarihî ve siyasî bazı meselelere değindikten sonra padişaha bu devletlerle nasıl bir zemin tutturulması gerektiğine dair tezlerini belirtir. Özellikle Rusya'ya ayrılmış bölümde, bu devlet için "ısrarlı düşman" ifadesini kullanan Fuad Paşa, Rusya'nın yayılmacı emelleri konusunda gerçekçi bir tutum sergilenmesi, onlara karşı askerî kuvvetlerin pekiştirilmesi gibi çözümler teklif etmektedir (age, 4).

Metnin devamında Fuad Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nu iç ve dış tehditlerden alıkoyacağını düşündüğü tedbirleri sıralar. Yükselen Arnavut, Sırp, Rum ve Ermenî millliyetçiliklerini engellemek ve "devletin mahvını önle"mek için yapılması gereken şeyin, ortak bir kimlik üzerinde yükselecek vatandaşlık bağlarını tesis etmek olduğunu belirtir (age, 6). Metnin son kısmında da yol yapımı, eğitimin yenileşmesi, gayrimüslimlerin devlete bağlılıklarının artırılması gibi tedbirlere temas etmiş, bu sayede devletin varlığına yönelen tehditlerin bertaraf edilebileceğini savunmuştur (age, 7).

Islahat Fermanı sonrası gerek Avrupa devletlerinin, gerekse Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan gayrimüslimlerin reformların hızlandırılması konusundaki baskıları oldukça artmıştır. 1860'ta vuku bulan Lübnan olayları sonrası Osmanlı Devleti, 1866 yılında çoğunluğunu Rumların oluşturduğu Girit'te bir azınlık isyanına muhatap olmuşlardır. Meselenin halledilmesi için Girit'e giden Sadrazam Âli Paşa, burada yaşanan sorunları ve çözüm önerilerini içeren bir layihayı Sultan Abdülaziz'e

göndermiştir. Bu layihada Âli Paşa'nın gözettiği hususlardan en önemlisi, Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler düzeninin bir parçası sayılmasına rağmen, başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin bu anlaşmaya riayet etmediklerini vurgulamasıdır. Paris Antlaşması'ndan kısa süre sonra ortaya çıkan Memleketeyn (Eflak ve Boğdan), Suriye, Lübnan ve son olarak Girit meselelerinde özellikle bu devletin Osmanlı Devleti aleyhine ve Paris Antlaşması hükümleri rağmına hareket ettiğini belirtir. Âli Paşa'nın bu çerçevede sağlamak istediği en önemli şey, Fransa ve Rusya'nın bu tutumu karşısında İngiltere'den yardım istemek ve onların dengeleyici gücüne tutunmak olmuştur. Âli Paşa, bu güvence ve Paris Antlaşması'ndan doğan meşruiyet sayesinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne doğrudan savaş açmasının imkansız olduğunu ancak Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tahakkuk ettirmek için Ortodoks azınlıkları her türlü kışkırtmaya sevk edeceğini savunmaktadır. (age s. 11.) Nitekim Âli Paşa, Rusya'nın tahrik politikasını bilhassa Yunanistan üzerinden gerçekleştirdiğini söylemektedir. Onun raporuna göre Giritli Rumların isyandaki en önemli motivasyonları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak yeni kurulan Yunanistan'a ilhak olma istekleridir (Pınar, 2018, 5).

Âli Paşa, söz konusu layihasında Girit meselesinin halli için "ufak tefek sakınca"lara bakılmadan gereken tavizlerin verilmesi gerektiğini savunur (Akarlı, 1978, 12). Girit meselesi ve azınlık isyanlarından kaynaklı sorunların çözülmesinin yolunun "devlet gemisini kurtarmak için biraz yük atmak"tan geçtiğini iddia eder (age, 12). Bunları gerçekleştirirken izlenecek usulün ise, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimleri, Avrupa devletlerinin tahriklerine kapılmaktan alıkoyacak reformların hızlandırıldığına ikna etmek olduğunu iddia eder. Ona göre, reformlar Avrupa'lıların tazyikleriyle değil, Osmanlı Sultanının bahşetmesi ve din ayırmadan tebaasına sahip çıkmasıyla mümkün olacaktır (age, 14). Âli Paşa, savunduğu bu tezleri Girit örneği üzerinde de göstermeye çalışır. Giritli Rumlar ile Yunanlar arasında dil birliği dahî söz konusu değildir, özetle bu iki topluluk aynı "millet"in parçası kabul edilemez. Oysa yüzyıllar içinde Girit'te yaşayan Türkler ve Rumlar arasında, Yunanlarla olduğundan çok daha fazla sosyo-kültürel alışveriş gerçekleştirilmiş, ortak vatandaşlık ve bir arada yaşama kültürüne müsait bir zemin yeşermiştir. Böylece Âli Paşa, devrin yükselen milliyetçi hareketlerine de iç tutarlılık bakımından eleştiriler yöneltmiştir (Pınar, 2018, 10).

Âli Paşa, metnin devamında Islahat Fermanı'nın ruhuna ve maddelerine uygun olarak, gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görev almalarının, onların devlete olan bağlılıklarını artıracağını, ödedikleri vergilere uygun bir siyasî istihdama kavuşmalarının, onların dış ülkelerle irtibatını asgarîye indireceğini savunmaktadır (Akarlı, 1978, 15). Azınlıkların devlet kademelerinde yükselmelerinin, Müslüman nüfusta bir tepkiye yol açabileceğini, bunun yolunun da Müslümanların eğitim seviyeleriyle ekonomik durumlarının yükseltilmesi olduğu belirtmektedir.

Âli Paşa'nın siyasî vasiyeti de, Girit layihası ve Fuad Paşa'ya ait olduğu düşünülen metinle benzer bir içeriğe sahiptir. Metnin girişinde Âli Paşa, Fuad Paşa ile birlikte yaklaşık on beş sene, en kritik devirlerde üst düzey bürokratlık görevi yaptığını vurgulayarak tarihsel bir özet ile kendi uygulamalarını masaya yatırmaktadır. Ona göre bu hassas dönemde ordu donanımsız, bürokrasi yetersiz, ekonomi oldukça kötü bir vaziyettedir. Üstelik Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin bu olumsuzluklarla boğuştuğu bir dönemde kendi içlerindeki meseleleri asgarîye indirmiş, ekonomik refahını yükseltmiş, sosyal bünyesini nispeten sağlamlaştırmıştır. Osmanlı Devleti üzerinde güttükleri emeller, Avrupa devletleriyle belli bir anlaşma zemini zorunluluğu doğurmuştur. Bu çerçevede, Avrupa devletler topluluğuna katılarak sorunları aşmayı planlayan Âli ve Fuad Paşalar öncülüğündeki Osmanlı bürokrasisi, Paris Antlaşması'ndan sonraki süreçte Avrupa devletlerinde Osmanlı'ya karşı bir sempati bile doğduğunu, hatta Lübnan ve Girit olaylarında Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne desteğinin de bu sempatiyle açıkça ilişkili olduğunu belirtmektedir (age, 19). Avrupa'da Türkler lehine kısa süreli bir sempatiye sebep olan ve Paris Antlaşması sürecini kolaylaştıran hususlardan birisi de, Avusturya ile Macaristan arasında vuku bulan savaşta, Osmanlı'ya sığınan Macar mültecilerin, Rusya'nın da savaşa dâhil olmasıyla Osmanlı Devleti'nden geri talep edilmeleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya ve Avusturya ile savaşın eşiğine gelmesine rağmen mültecileri iade etmemesi, Avrupa kamuoyunda Türklerin lehine bir hava esmesine yol açmış, hatta "Paris ve Londra sokaklarında Avrupalılar bir başı fesli görseler 'Yaşasın Türkler!' diye" tezahürat etmişlerdir (Âliye, 1995, 52). Rusya ve Avusturya'nın, Avrupa desteğine sahip Osmanlı Devleti'ne bu konjonktürde savaş açması zorlaşmıştır. Özetle Osmanlı bürokrasisi, modernleşme devrinin "zarurî" politikalarının başında gelen denge siyasetini her fırsatta kullanmıştır.

Âli Paşa, siyasî vasiyetnamesinde yönetimleri esnasında aldıkları tedbirleri anlatırken, Islahat Fermanı sonrası süreçte Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında cereyan eden ve yer yer çatışmalara kadar varan hususlara dair buldukları çözümleri de sıralar. Ülkenin vilayetlere ayrıldığını, "ticaret odaları, teknik danışmanlıklar ve yabancı uyrukluların işlerine bakan siyasî müdürlükler" tesis ettiklerini, vergi düzeninde ıslahata gidildiğini, Şura-yı Devlet, Adalet Divanı ve İstinaf Mahkemeleri kurduklarını, bunun yanında Müslim-gayrimüslim ayırt edilmeksizin Mekteb-i Sultanî gibi okullar açtıklarını, bu sayede İmparatorluk-içi farklı unsurlar arasındaki muhabbet ve bağı güçlendirmeyi hedeflediklerini anlatır (age, 23).

Özetle, zarurî modernleşme anlayışını doğuran şeylerin başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun tecrübe ettiği ve giderek baskısını hissettiren askerî yenilgiler ve Avrupa devletlerinin bu yenilgiler çerçevesinde uyguladıkları siyasî baskılar gelmektedir. İlmiye ve seyfiye zümrelerinin modern dönemde çözülüşüne karşın pozisyonunu koruyan ve gittikçe önemini artıran Osmanlı bürokrasisi ise, geçmişten devralınan devlet tasavvurunun ehemmiyeti ve yaşanmakta olan askerî, ekonomik ve politik zorluklara karşı Avrupa güçler dengesi çerçevesinde arayışlara girmişlerdir. Modernleşme süreci, başta Âli ve Fuat Paşalar döneminde olmak üzere bu gelişmelerin zorlamasıyla sürdürülmüş, bilhassa Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı ile birlikte Avrupa ile kurumsal ve ekonomik olarak yakınlaşılmıştır. Hem Avrupa kamuoyunda, hem de Osmanlı devlet erkânı nezdinde bu olumlu hava, 1860'ların ortalarına kadar sürmüş, ancak başta azınlık isyanları olmak üzere birçok gelişme neticesinde tekrar olumsuz bir atmosfer ortaya çıkmış, Avrupa devletlerinin baskıları yeniden şiddetlenmiştir. Osmanlı üst düzey bürokrasisinin öncülük ettiği zarurî modernleşme çizgisi, bu "zaruret"lere bulmaya çalışılan çareler çerçevesinde politikalarını şekillendirmiştir.

4. SENTEZCİ MODERNLEŞME

Çalışmamızın ikinci kısmı olan "Sentezci Modernleşme"de, ulemâ kökenli bir bürokrat olan ve XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihi ve modernleşmesine büyük etkiler yapmış bir isim olan Ahmet Cevdet Paşa'nın yaklaşım ve uygulamaları, bilhassa Mecelle olarak bilinen kanunlaştırma faaliyeti ele alınacaktır. Ancak Mecelle'nin ortaya çıkmasına yol açan gelişme ve dönüşümleri, özetle Sentezci Modernleşme'yi doğuran iç ve dış süreçlerden bahsetmeden bu isimlendirmenin gerekçesini anlamak mümkün değildir. Zarurî Modernleşme bölümünde olduğu gibi bu kısımda da dış faktörlerin dönüştürücü, iç koşulların belirleyici etkisi, bu ikisinin birbirleriyle ilişkileri de dikkate alarak analiz edilecektir.

4.1.Kapitalist Dönüşüm Süreci

XVI. Yüzyıldan itibaren varlığını hissettirmeye başlayan ve XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde neredeyse tüm dünyada etkin hâle gelen kapitalist dönüşüm, modernleşme sürecinin en önemli faktörlerinden birisidir. Bilhassa Sanayi Devrimi'nden sonra "insanlığın târihini on bin yıldan beri benzeri görülmemiş şekilde ikiye bölen büyük bir değişim" (Genç, 2014, 35) gerçekleşmiş, XVII. Yüzyılın sonlarında vuku bulan bu hadise bütün yer küreyi kapsayan bir üretim modeline dönüşmüştür. İnsanların topluluklar hâlinde yaşadıkları her yerde üretim, tüketim, ekonomik gücü elde etme mücadelesi, kâr dürtüsü gibi unsurlar mevcut olmuştur; ancak kapitalizmin geçerli olduğu yapılar, modern-öncesi dönemlerden birkaç yönüyle ayrılır. İlk olarak, sermaye birikimi hemen her toplumsal yapıda izlerine rastlanan bir vakıa olmakla birlikte kapitalizm "sermaye biriktirmek için sermaye biriktirmek" anlayışının tarihte ilk kez görüldüğü ve mümkün olduğu bir ekonomik sistem olmuştur. Bu sistemde, önceki ekonomik yapıların aksine sermaye birikimine öncelik tanınmakta, bu da sınırsız sermaye birikimi sürecini beslemektedir (Wallerstein, 2004,

22). İkinci olarak, kapitalizm modern-öncesi dönemlerde kapitalizmle sonuçlanma ihtimâli olan üretim süreçleri bir şekilde tamamlanmamıştır. Örneğin, sınırsız sermaye biriktirmek için sermaye biriktiren bir "girişimci", öncelikle çalışmak zorunda kalan sürekli bir "işçi sınıfı"na ihtiyaç duyacak, üretimden sonra malları pazarlayacak bir dağıtım ağı ve alım gücü müsait bir tüketiciler zümresi gerekecek, tüm bu süreçlerden kâr elde edilecek ve bir dahaki yatırım için bu kârın bir kısmını koruyabilecek bir düzene ihtiyaç olacaktı. (Wallerstein, 1996, 15) Bu döngünün sürekli ve kârlı bir konum edinebilmesi, kapitalizme has bir gelişmenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin doğup güçlenmesi ve Avrupa'dan başlayarak Ortadoğu, Afrika ve Asya'ya yayılması, devletlerin ana aktör oldukları merkez ve çevre birimlerin doğmasına yol açtı. Devletlerin "yeni düzen"in temel unsuru olmaları sâdece ekonomi temelli değildi. Westphalia Antlaşması'ndan itibaren Avrupa'da devletlerin küresel sistemin yegâne meşru otoritesi kabul edilmesi ve her devletin –devlet olmak bakımından eşit oldukları savı- da merkez-çevre ayrımına giden sürecin yapı taşlarından birisi hâline geldi (Keyman, 2006, 3). Yüzyıldan itibaren, coğrafî keşifler, askerî teknolojide kaydedilen değişiklikler, devlet aygıtının modern versiyonuna giden sürecin başlamış olması, Osmanlı İmparatorluğu gibi rakip devletlerin hegemonik gücündeki görece zayıflık, Akdeniz'de kümelenen ve iki bin yılı aşkın süredir onun etrafında şekillenen politik-ekonomik güç ekseninin Atlantik'e kaymaya başlaması gibi etkenlerin de tesiriyle önceden görülmemiş ölçüde sermaye ve güç birikiminin bazı devletlerin elinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Nitekim XVII. Yüzyılın "merkez ülke"si kabul edilen Hollanda, söz konusu güç transferinin bir dünya-ekonomisi içinde temerküz ettiği ilk büyük örnek olarak kabul edilir. Seksen yıl savaşları olarak bilinen (1568-1648) savaşlarda İspanya'yı mağlup eden Hollanda, büyük bir deniz gücü olmasının yanında baharat gibi birçok ürünün ticaretinin tekelini ele geçirmesi sebebiyle nüfuzunu pekiştirmiştir. Kolomb'la başlayan coğrafî keşifler, yukarıda bahsedilen ekonomik-politik dönüşümün emperyal bir karakter elde etmesini hızlandırmıştır. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda başlayan ve aralarında İngiltere, İspanya, Portekiz ve Hollanda'nın bulunduğu sömürge mücadeleleri sırasında on iki milyon Afrikalının Atlantik'te gerçekleşen köle ticareti kapsamında Atlantik ötesine gönderilmesi oldukça önemlidir (Canon, 2009, 57).

Westphalia Barışı (1648) olarak bilinen anlaşmalardan sonra, kapitalist dönüşüm sürecinin ana aktörü olarak bu devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-sistemine eklemlenme sürecinin en önemli unsurlarından birisi hâline gelecektir. Charles Tilly'nin tabiriyle "sermayeleşmiş zor-yapılanma" şeklinde ortaya çıkan (Tilly, 2000, 66) ve kapitalizm sürecinin başat gücü haline gelen İngiltere, hem yükselen ulusal devlet modeline örneklik teşkil etmiş, hem de Sanayi Devrimi başta olmak üzere geçirdiği ekonomik dönüşümleri farklı coğrafyalara ihraç edebilme yeteneğiyle büyük üretim kapasitesi ve sermaye birikiminin değerlendirileceği Avrupa-dışı coğrafyalarda pazar arayarak Kuzey Amerika, Hint alt kıtası, Uzakdoğu ve Ortadoğu'da askerî-ekonomik tedbirler almıştır. İngiltere'nin bu faaliyetlerinin askerî yayılma politikaları ve liberal ekonomik modelin sayılan bölgelerde kabul ettirilmesiyle bir "dünya düzeni"ne dönüşmeye başladığı görülmektedir. Bilhassa 1815 Napoleon Savaşları sonrası mekanizmanın "garantör"ü olan İngiltere, "serbest ticarete dayalı dünya ekonomisinin milletlerin refahının temeli olduğu" tezini farklı devletlerin politik, ekonomik ve hukukî yapılarında hâkim kılmaya gayret etmiştir (Okur, 2010, 197). Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya gibi devletler de bu güç mücadelesine farklı düzeylerde dâhil olmuşlardır. Başta İngiliz tüccarları olmak üzere, Avrupalı çok sayıda müteşebbis Avrupa-dışı bölgelerde ürünlerini satacak pazar arayışlarına girmiş, Avrupa devletleri de, kendi tüccar zümrelerini farklı ülkelerde imtiyazlı kılmak için söz konusu ülkelere farklı enstrümanları kullanarak baskı yapmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Fermanı'yla başlayıp Islahat Fermanı'yla devam eden dönüşüm sürecinin ana ekseni bu güç mücadelesinin büyük etkisiyle ortaya çıkmıştır.

4.2.Osmanlı Devleti'nde Kapitalizm Öncesi ve Sonrası Ekonomik Yapı

"Kadîm odur ki, ondan öncesini kimse hatırlamaz" (Genç, 2014, 45).

Osmanlı Devleti'nin, kurulduğu XIII. Yüzyıl sonlarından tarih sahnesinden çekildiği XX. Yüzyıla kadar hangi ekonomik yapı(lar) ile yönetildiği geniş araştırmaların konusu olmuştur. Klasik Osmanlı düzeni olarak bilinen ve XV. Yüzyılın ortalarından XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdüğü kabul edilen mekanizma, askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal fonksiyonları olan bir sistemdi. Bu sistemin en önemli yapı

taşlarından birisi Tımar Sistemidir. Askerî mekanizmaya bağlı toprak ilişkilerini organize eden bir yapı arz eder. Başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere fethedilen yerlerin önemli bir kısmında uygulanan bu sisteme göre, tımar sahibinin toprağındaki ürünün vergisini toplaması ve toprakta çalışan kişileri askerî olarak eğitmesi de gerekmektedir. Tımar sahipliği kişinin hayatıyla sınırlıdır, tımarın çocuklarına intikal edip etmeyeceği devletin kontrolü altındadır. Babaları hayattayken çocuklarına ayrıca tımar verilmez. Tımara konu olan topraklar yüz elli dönümün altındadır, toprağın mülkiyeti devletin tasarrufundadır. Bu kısa özetten de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti toprak üzerinde –bilhassa İstanbul'un fethinden sonra- özellikle XVII. Yüzyıla kadar doğrudan devlet görevlisi olan isimler aracılığıyla vergi toplamıştır. Bu tarihlerden sonra, tımar sisteminde yaşanan sorunlar neticesinde tımarlı sipahilerin sayısının azaldığı, ulufeli askerlerin sayısında ise artış olduğu tespit edilmiştir (Akdağ, 2018, 420).

Osmanlı Devleti'nde ekonomik konularda karar alıcı görevlerin hiçbirisi iktisat alanına has değildir. Bir bakıma iktisat, "diğer sosyal ilişki ve kurumlar denizinde erimiş halde"dir (Genç, 2014, 40). Bu durumun en önemli sebeplerinden biri, devletin ekonomik gücü siyasî nüfuza evriltmek isteyen muhtemel grupları engellemeye dönük ısrarlı tavrıdır. Özellikle Celalî İsyanları ile başlayan ve iç-dış birçok etkenle irtibatlı olarak yükselen âyanlar dönemine kadar bu 'kadîm' pratik varlığını sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ise, âyanların yükseldiği XVIII. Yüzyıldan sonra da toprağın mülkiyetine sahip olan bir yapıyı sürdürmekte ısrarcı olmuştur.

İmparatorluk sınırları içinde güçlü bir siyasî ve ekonomik yapıyı korumaya çalışan Osmanlı Devleti, dış ülkelerle tesis edilen ekonomik ilişkilerde oldukça esnek hareket etmiştir. XVI. Yüzyıl Avrupa'sının merkantilist ve korumacı ekonomi politikalarının aksine Osmanlı, ithalat konusunda klasik dönemde oldukça rahat davranmıştır. Mehmet Genç bu durumu, devletin provizyonist bir anlayışla hareket etmesiyle açıklar. Provizyonizm ilkesi "iç pazarda mal arzını yüksek tutmak üzere ihracatı engeller, ithalâtı serbest bırakır" (age, 76). Devletin bu yaklaşımındaki temel gaye, en küçük idarî birim olan kazâdan başlayarak ihtiyaçların karşılanması ve bu faaliyetin bol ürün-ucuz fiyat prensibine dayandırılmasıdır. Bu durum bir bakıma "Teb'ayı müreffeh bir hayâta ulaştırma" düşüncesinin klasik dönemin temel iktisadî

yaklaşımlarından birisi olduğu söylenebilir (İnalcık, Unan, 1988, 220). Bu bakımdan ithâlat ve kapitülasyonlar meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde hiçbir çekince duymadan kullandığı ekonomik enstrümanlardan olmuştur. Hatta Osmanlı İmparatorluğu, yabancı tüccarların serbest ticarî faaliyetlerini hızlandırmak için XVI. Yüzyıldan itibaren yabancı sikkelerden vergi alınmaması hususunda kanunnameler dahi çıkarmışlardır. Yabancı tüccarlara dönük bu girişimlerin aynı yüzyılda tüm Avrupalı tüccarlar için uygulanması da dikkate değer bir hususdur.

XVI. Yüzyılın ortalarında Avrupa'da meydana gelen ve Osmanlı Devleti'ni de etkileyen Fiyat Devrimi, fetihlerde yaşanan görece azalma ve buna bağlı olarak tımar sisteminde yaşanan zayıflıklar gibi birçok iç ve dış faktörün etkisiyle Osmanlı Devleti'nin klasik yapısı zorluklar yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde birçok malî ve yapısal ekonomik tedbirler teklif edilmiş, paranın değerinin azalması anlamına gelen tağşiş gibi uygulamalara imza atılmış, devlet iç borçlanmanın farklı versiyonlarına yönelmiştir. Amerika kıtasından muazzam miktarda gümüş ve değerli madenlerin Avrupa'ya aktarılması da, Osmanlı Devleti'nin rakip coğrafyalar karşısında gösterdiği üstünlüklerin zamanla tersine dönmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda merkezî gücünde yaşadığı zayıflama karşısında yerel otoriteler ve taşradaki "sivil" unsurlarla kurduğu pragmatik ilişkiyi hazırlayan süreçlerdir. Toprak rejimi üzerinde sağlanan devlet nüfuzu bu dönemde azalmış ve âyanlar olarak bilinen zümrenin devlet karşısında taleplerde bulunacak ve onların devletle masaya oturacak güce erişmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum, âyanların "tarımsal artığı paylaşma"larını da hızlandırmıştır. Aynı dönemde ortaya çıkan ve devletin nakit gelire hızlı bir şekilde ulaşması amacıyla yaygınlaşan iltizam usulü de, politik gücü artan âyanların bunu ekonomik güçle birleştirmelerine yardımcı olmuştur. Nüfuzları gittikçe artan âyanların, 1807 yılında Sened-i İttifak denilen metnin tarafı olmaları bu bakımdan önemlidir.

Devletin XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde uygulamaya koyduğu bir diğer ekonomi pratiği ise yed-i vahid (tekel) uygulamasıdır. Devletin çeşitli sebeplerle ekonomik işleyişe müdahil olması sıklıkla görülen bir şey ise de, yed-i vahidi diğer uygulamalardan ayıran en önemli şey, onun devleti doğrudan üretici konumuna getirmesi olmuştur.

Bunda aynı yüzyılda Avrupa devletlerinin –kapitülasyonların da kolaylaştırıcı etkisiyle- Osmanlı Devleti'nde bulunan hammaddelere olan talebinde yaşanan büyük artışın da etkisi bulunmaktadır. Devlet, iç talebin karşılanmasından sonra ihracatın önünü açan bazı kararlar almıştır (Genç, 2013, 380). Tanzimat Fermanı'nda iltizam ve yed-i vahid uygulamalarının ağır ifadelerle eleştirilmesi ve bu uygulamaların terk edilerek ithalat ve ihracat önündeki engellerin kaldırılmaya başlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist mekanizmaya dâhil olması ve Avrupa pazarlarına hammadde temin eden bir konuma evrilmesine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren tecrübe ettiği bir dizi politik, ekonomik ve hukukî dönüşüm sonucunda kapitalist Pazar ilişkiler ağının bir türevi hâline gelmiştir. Bu mekanizmaya eklemlenme süreci, bilhassa Akdeniz, Ege ve Karadeniz'deki liman kentleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Karadeniz'de Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan dönemde Rusya hâkimiyet sahasını geliştirmiş, özellikle Trabzon ve Giresun gibi dış pazarlara nispeten yakın ve açık olan şehirlerde İran'ı sömürgeleştirmeye çalışan İngiltere'nin de dahliyle burada gerçekleşen üretim iç talepten ziyade ihracat-yönelimli olmaya başlamıştır. Bu durum, loncalar aracılığıyla iç kesimlere kadar ulaştırılan ürün yelpazesini daraltmış ve demografik yapıyı dahi değiştirecek bir süreci başlatmıştır (Karpat, 2016, 95). Akdeniz ve Ege'de de benzer bir dönüşüm yaşanmış ve gerek kapitülasyonlardan faydalanarak Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde faaliyette bulunan tüccarlar, gerekse din, dil ve kültür benzerlikleri sebebiyle Avrupa ülkelerinin ticarî partnerleri hâline gelen Rum, Yahudi ve Ermenî tüccar sınıfı bu bölgelerde yeni bir zümre doğmasına sebep olmuşlardır. Klasik lonca mekanizması ve tımar sisteminin uzantısı yapılarda, daha sınırlı bir tarımsal ağın parçası olan Müslüman nüfusun çoğunluğu, bu süreçte ikincil rol oynamıştır.

Ticaretin doğasında meydana gelen bu büyük dönüşümün yanında, devletin malî yapısı ve ekonomik gelişmeleri kavrayışında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Yukarıda değindiğimiz tağşiş, esham (iç borçlanma) ve iltizam gibi usullerin yanında, devletin malî yükünün hafifletilmesi amacıyla dış borç alımı düşünülmeye başlanmıştır. Özellikle 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi sonrası yaşanan büyük darboğazda dış borçlanma ihtimali düşünülmüş, ancak faaliyete

geçilmemiştir. Kırım Savaşı sonrası ilk dış borçlanma yapılmış ve sonrasında Düyun-i Umumiye'ye varan büyük borçlanma devirleri başlamıştır. Avrupa devletlerinin Osmanlı siyasetine müdahil olma kapasiteleri arttıkça, Osmanlı Devleti'nden talep edilen ekonomik adımlar da artış göstermiştir. Tanzimat Fermanı'nda mal emniyeti ve vergilendirme hususlarına da temas edilmesi, Ferman'dan kısa süre sonra ilan edilen ikinci bir fermanda cizye ve haracın ıslahı, kâğıt paranın tedavüle sokulması, iltizamın kaldırılması, örfi vergilerin ilga edilmesi gibi uygulamaların gerçekleştirilmeye başlanması, modernleşme döneminin ekonomik dönüşümle irtibatını açıkça ortaya koymaktadır (Çakır, 2012, 23). Baltalimanı Antlaşması'nın imzalanması ile Maliye Nezareti'nin kurulması aynı yıl gerçekleşmiş, (1838) birkaç ay sonra da Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir.

Kırım Harbi'nde İngiltere ve Fransa bankalarından alınan borçlar döneminden itibaren, devletin ekonomisinin bağımlılık düzeyi artmıştır. Bu durum, Tanzimat Fermanı'yla başlayan süreçte devletin politik alandaki bağımlılığının da artmasına sebep olmuş, Islahat Fermanı'nın imzalanmasından sonra hukukî altyapı elde etmeye başlamıştır. Kırım Savaşı'nda alınan borcun yanında 1862, 1863, 1865 ve 1869 tarihlerinde büyük meblağlarda dış borçlanma gerçekleştirilmiştir (age, 68). 1875 tarihinde devletin iflası anlamına gelen beyana kadar on altı kez borçlanma anlaşması yapılmıştır.

Yukarıda tarihsel sürecini özetlemeye çalıştığımız üzere, iç ve dış kaynaklı ekonomik gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir seyir izlemesi sonucunda Osmanlı bürokrasisi, Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası süreçte merkezileşen ve nüfuzu artan bir zümre olarak modernleşme politikaları izlemişlerdir. Modernleştirici reformların uygulanması karşısında bir direniş gösterebilecek yapılar zamanla tasfiye edilmiş, bir kısmı da işlevsiz bırakılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da ortadan kaldırılması, akabinde ulemanın "kalemiye" karşısında gücünü ve siyasî elastikiyetini yitirmesi sonucunda "sunûf-i devlet" olarak bilinen üçlü yönetim yapısı kalemiyenin elinde toplanmıştır. Bürokrasi dışındaki "askerî elit" ve "ilmî-hukukî elit" oldukça zayıflamıştır. (Mardin, 2011, 261). Hâlbuki Osmanlı devlet tecrübesi, ulema zümresinin çoğunluğunu devlet mekanizmasının önemli bir parçası hâline getirme becerisini modernleşme devrine kadar başarıyla gerçekleştirmiş, reform sürecinden

sonra ise ulemanın hem reel ile olan bağı zayıflamış, hem de devlet kasıtlı bir tercihle ulemayı nispeten devre dışı bırakmıştır. Ulemânın "meslekî bilgisi", reform sürecinde işlevini yitirmeye yüz tutmuş, bu da ilmiye zümresinin "siyasî yabancılaşma" yaşamasına neden olmuştur (Gencer, 2014, 229). Cevdet Paşa, bu yabancılaşmayı trajik bir örnekle izah eder. İlmiye kökenli bir bürokrat olarak Ahmet Cevdet Paşa ve 1869-1876 yılları arasında hazırlanmasına başkanlık ettiği Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, bu zorlu devirlerin oldukça dikkate değer ürünleri olmuşlardır.

Ulema yüzyıllar boyunca Osmanlı idarî mekanizmasının önemli bir unsuru olmuş, sonraları "ulemâ-i rüsûm" (resmî ulema) olarak isimlendirilecek şekilde yönetici sınıfın bir parçasına dönüşmüştür. Kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi görevler hem hukukî yapının, hem de din-devlet ilişkilerinin önemli sacayaklarından birisi olarak kabul edilmiştir. Medreseler gerek dinî öğretim merkezleri, gerekse devlete hukukçu yetiştiren mekanizmalar olarak devletle organik ilişki içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde aydınların ifa ettiği rolün taşıyıcısı olarak ulemanın bilhassa devlet görevlisi olanlarının "devlet güçlerinin kontrolünde" olması durumunu pekiştirmiştir (Mardin, 1992, 147). Osmanlı Devleti'nin bilhassa XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren yaşadığı büyük dönüşüm, öncelikle kurumsal değişiklikler ekseninde başlayan bir hareket olmuştur. Hukukî sorunların çözüme kavuşturulduğu merci olarak, yüzyıllar boyunca kadıların başkanlık ettiği şer'iye mahkemeleri görev yapmış, aynı zamanda muhtesiplik adı verilen çarşı-pazar denetleyicisi görevi başta olmak üzere yürütmenin birçok vazifesini de doğrudan üstlenen ulema bu mahkemelerin tek dereceli hâkimleri olmuşlardır. 1840'ten itibaren kurulan Nizamiye Mahkemeleri ve Karma Ticaret Mahkemeleri, şeriatın hâkimiyetini zayıflatan ve bilhassa Islahat Fermanı sonrası süreçte ortadan kalkma noktasına getiren gelişmeler doğurmuştur. Özetle, dış gelişmelerin zorlayıcı yönüyle iç yapının geleneksel düzeni zorlaştırmaya başlayan dönüşümü birleşerek ulemanın yerine yeni aktörleri ikame eden süreci hızlandırmıştır. Bu dönüşüm evresinde Hoca Sadık isimli bir âlimin Islahat Fermanı'nın müslim-gayrimüslim eşitliğinin altını çizen maddelere de tepki olarak Osmanlı Devleti'ni darü'l harp ilan etmesi, Mekke Şerifi'nin Osmanlı Devleti'ni tekfir etmesi, 1859 Kuleli Vak'ası, "alt sınıf" ulemanın devletle yüzyıllardır olmayan düzeyde bir kopuş yaşadığının göstergelerindendir.

Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında en büyük etkiye sahip olan ve devrin Hariciye Nazırı pozisyonunda bulunan Mustafa Reşit Paşa, Gülhane'de okuyacağı tarihî metnin gerçek anlamının bilincindedir. Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nı okuyacağı gün yanına bir şey söylemek için yaklaşan kethüdasına "akşama sağ dönersem o vakit söylersin" diyerek, Fermanı ilan sonrası başına neyin geleceğini kestiremediğini söylemiştir (Şeref, 1985, 62). Bu sebeple, Gülhane'ye varmadan önce eşiyle vedalaşır, nitekim büyük kırılmanın en önemli ilk safhasına öncülük etmenin nasıl sonuçlanacağını kestirmek zordur. Dönemin İngiltere, Fransa, Avusturya elçilerinden tüm devlet erkânına, farklı din temsilcilerinden kalabalık bir topluluğa geniş katılımla gerçekleşen büyük bir tören düzenlenir. Modernleşme devri, bu fermanın ilânıyla devreye girer. Bilhassa dinî hassasiyetlere dokunacağı gerekçesiyle Mustafa Reşit Paşa, Meşihat'tan "âlim ve münevver bir kişi"nin Tanzimat reformlarına nezaret etmesi için gönderilmesini talep ettiğinde, sonraları Paşa ünvanını alacak olan Ahmet Cevdet Efendi henüz yirmi beş yaşındayken Meşihat tarafından gönderilen isim olacaktır (Âliye, 1995, 39). Cevdet Paşa'nın devletin bu kritik zamanındaki görevi bu çağrılışıyla başlayacak ve on altı yaşında ilk adımını attığı İstanbul ile bağını kuvvetlendirecektir. Devrin "âlim ve münevver" arayışının temsilcisi olması, onun daha genç yaşlarında olmasına rağmen devletin bir yandan değişim politikaları icra ederken diğer yandan da süreci meşrulaştırma girişimlerinin merkez şahsiyeti olmasıyla sonuçlanacaktır. Mustafa Reşid Paşa'nın bir dönem sadrazamlıktan uzaklaştırılması ve onun ekolünden geldiği düşünülen tüm kalemiye mensuplarının bir süreliğine tasfiye edilmeleri, reformların bir süreliğine askıya alınması ve "klasik düzen" taraftarı bir anlayışın kısa süreli idaresiyle neticelenmiştir. Bu dönemde Cevdet Efendi'nin pozisyonunu koruması, onun "sarıklı" olması, özetle ilmiye kanadında bulunması sebebiyledir. Kızı Fatma Aliye hanımın anlattığına göre Cevdet Efendi, o dönemde Fransızca çalışmaktadır; ancak ilmiye kökenli bir kişinin Fransızca öğrenme çabasının yol açabileceği muhtemel sonuçlardan çekindiği için bu faaliyetini gizlemektedir (age, 42). Cevdet Efendi'nin ilmiye menşeli bir bürokrat olması, bazı batılılaşma yanlısı bürokratlar tarafından kendisine ihtiyatlı yaklaşılmasına, yer yer küçük görülmesine yol açmıştır. Mithat Paşa ile girdiği bir tartışmada Mithat Paşa Cevdet Efendi'ye, ilmiye kökeni sebebiyle devrin politik meselelerini hakkıyla anlayamayacağı eleştirisinde bulunmuş, Cevdet Efendi ise Mithat Paşa'nın "on on beş

Fransızca kelime lügat bilmek"le övündüğü cevabını vermiştir (Mardin, E., 1996, 144).

Devrinin önemli simalarından İslamî ilimler tahsil eden, bunun yanında Fransızca öğrenmeye çalışarak benzerlerinin uzak durmayı tercih ettiği değişim süreciyle irtibatını koparmamaya çalışan Cevdet Efendi, bir yandan da dönemin devlet yetkilileri, âlim ve şairlerini bir araya getiren bir köprü konumunda olan Murad Molla Tekkesi'ne devam etmektedir. Rumeli Kazaskerliği (1844), Meclis-i Maarif azalığı (1849), Encümen-i Dâniş üyeliği (1851), vak'anüvislik (1855), 1865'e kadar sürdüreceği bu görev esnasında Galata, Mekke ve İstanbul kadılığı payeleri elde etmiştir. Bu zaman zarfında kendisinden 1774-1826 seneleri arasını kapsayan bir Osmanlı Tarihi yazması istenmiş, 1853 yılında bu çalışmasını üç cilt halinde tamamlayıp takdim etmiştir. Reformların ve kurumsal dönüşümün zirvede olduğu bu dönemde, oldukça manidar iki tarih arasındaki gelişmeleri nakleden Maruzat isimli eseri, adeta Cevdet Efendi'nin penceresinden devletin resmî görüşünün şekillendirilmesine zemin hazırlamıştır. Vak'anüvislik görevinde de döneminin olaylarını detaylı bir şekilde anlatan Tezâkir isimli çalışmasında ise Cevdet Paşa, bizzat içinde bulunduğu hadiseleri birinci ağızdan aktaran bir anlatıma başvurmuştur. Tezâkir isimli eserinde, Encümen-i Dâniş isminde ve kırk üyeli bir meclisin teşekkül ettiğini, özellikle eğitim sahasında devletin takip edeceği yolun konuşulmasının planlandığını, ancak "birçoğu hatır için intihab olunmuş zâtlar"dan oluşan bu kurulun Târih-i Cevdet ve Kavâid-i Osmaniye isimli iki eser dışında kayda değer bir faaliyet göstermediğini belirtir (Ahmet Cevdet, 1953, 13). Cevdet Efendi, 1860'larda Rumeli'de yaşanan azınlık isyanları ve milliyetçi kalkışmalarında devlet adına teftiş ve arabuluculuk görevleriyle birkaç kez bölgeye gönderilmiş, özellikle Bosna'da gösterdiği başarılar dolayısıyla takdir edilmiştir. 1866'da vezirlik rütbesi verilerek kazaskerlikten, dolayısıyla bir süredir beklediği Şeyhülislamlık görevinden de vazgeçmek zorunda kalmıştır. 1868'de Halep valiliği görevinden sonra, sentezci modernleşme anlayışının karakteristik bir örneği olarak ele alınacak Mecelle isimli çalışmanın başında yer almış, 1869-1876 tarihleri arasında on altı kitap ve bin sekiz yüz elli bir maddeden müteşekkil bu kanunlaştırma faaliyetinin en önemli şahsiyeti olmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılması sonucu kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına getirilmiştir. Bu kurumun Adliye Nezareti'ne

çevrilmesiyle Bu yedi sene zarfında da bürokratik mücadeleler sebebiyle kimi zaman İstanbul'dan uzaklaştırılmış, bu sürede de muhtelif devlet görevlerinde bulunmuştur.

4.3.Cevdet Paşa Ve Islahat Fermanı Sonrası Dönem

1871'de vefat eden Sadrazam Âli Paşa'nın cenazesine katılanların, imamın cenâzede helallik istemesi karşısında suskun kalmaları, dönüşüm reformlarının sembol bir şahsiyeti üzerinden modernleşmeye sessiz ve derin bir tepki olarak algılanmıştır. Bu tutumun sıradan bir tepki olmadığını, halkın reformlar hakkındaki gerçek kanaatini yansıtan bir olay olduğunu fark eden Cevdet Paşa, dış dinamiklerle "kamuoyu"nun hassasiyetlerinin daha dengeli bir şekilde gözetilmesi gerektiğini belirtir. Halet Efendi isimli bürokratın idam edilmesi sonrasında Cevdet Paşa, Halet Efendi'nin "efkar-ı umumiye"ye gereken önemi vermediğini, bu sebeple idamının aleyhine yeterli bir kamuoyunun oluşmadığını belirtir (Şeker, 2011, 23). Bu bakımdan Cevdet Paşa'nın, devrin hassasiyetlerini dikkate almak hususunda benzerlerinden daha ileride olduğunu söylemek mümkündür.

Cevdet Paşa'nın içeriye dönük gözlemleri, birçok konuda kendisini hissettirir. Özellikle Islahat Fermanı'na karşı gösterdiği tavırda bu anlayışın belirgin izleri bulunmaktadır. Ona göre Islahat Fermanı'nın ilanıyla ortaya çıkan müslim-gayrimüslim eşitliği "Ehl-i İslâm'a pek ziyade dokundu" (Ahmet Cevdet, 1953, 67), üstelik gayrimüslim tebaanın klasik düzenin piramidindeki yerini değiştirmesi sebebiyle başta Rumlar olmak üzere büyük memnuniyetsizliklere sebep oldu (age, 68).

Cevdet Paşa, Islahat Fermanı'ndan duyulan memnuniyetsizliğin, Ferman'ın ilanı sırasında bile gösterildiğini aktarır. Ferman sonrasında dua eden kişinin "ümmet-i Muhammed'in düşmanlarının kahrını" dilemesi, orada bulunan farklı inanç temsilcilerinin ruhanileri tarafından kendilerine dönük bir mesaj olarak algılanmış ve büyük bir rahatsızlık doğurmuştur. Cevdet Paşa, Islahat Fermanı'ndan duyulan en büyük rahatsızlığın, Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Reşid Paşa'ya âit olduğunu anlatır. Modernleşme reformlarının sembol ismi ve en kritik reform hamlesi olan Tanzimat Fermanı'nın mimarının, Islahat Fermanı'na muhalefeti dikkat çekicidir. Reşit Paşa, Ferman'a iki yönden itiraz eder. İlk olarak, Paris Antlaşması'nda Fermanın zikredilmesinin, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına halel getirecek bir şey olduğunu

iddia eder. İkinci tenkidi ise, gayrimüslimlere verilen hukukî statünün Müslümanlarla eşit olmasına dönüktür. Reşit Paşa, Islahat Fermanı'na olan eleştirilerini, padişaha sunduğu bir layiha ile yöneltmiştir. İlk olarak, Ferman hakkında söylediklerinin kişisel ikbal beklentisi ve garezden uzak, devletin selâmetine olduğuna inandığı şeylerden müteşekkil olduğunu söylemektedir. Bu girişten sonra Reşit Paşa, Paris Antlaşması'nın bazı maddeleriyle Islahat Fermanı'na yansıdığı şekliyle kimi hükümlerin aceleyle kabul edildiğini iddia eder. "Hukuk-i Politikiyye" başlığının Paris Antlaşması'ndaki mevcudiyetinin, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına tehdit olduğunu belirtir. Ayrıca, gayrimüslimler lehine reformları prensipte desteklediğini, bunun gerekli olduğunu söyledikten sonra, bu reformların hızına eleştiriler getirir. Ona göre, gayrimüslim nüfusun Osmanlılık kimliğine intibakını, devletin düzenini bozmayacak bir şekilde gerçekleştirmek gerekmektedir. Oysaki mevcut reformlar, daha şimdiden azınlıkların "şımartılması"na yol açabilir (age, 78). Reşit Paşa'ya göre azınlıklara dönük reformların en kritik yönlerinden birisi de, "Müslümanların zihinleri" nin bu reformlara "alıştırılması"nı temin edebilmektir. Ahmet Cevdet Paşa'nın, gerek Mecelle'nin hazırlanmasında, gerekse devlet görevinde bulunduğu dönemlerde sergilediği tutumlarda "Müslüman zihinler" in reformlara verdiği ve vermesi muhtemel tepkiler dikkate alınacaktır.

Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı'na ve bu çalışmada "zarurî modernleşme" olarak isimlendirilen yaklaşıma karşı takındığı tavırda da, kendisini himaye eden ve devlet adamlığı yolculuğunda yükselten Reşid Paşa'dan izler görmek mümkündür. Cevdet Paşa, Suriye Hıristiyanlarının, Islahat Fermanı'nın sağladığı imtiyazlar sebebiyle "şımardıkları"nı söyleyerek adeta Reşit Paşa'ya gönderme yapar (Ahmet Cevdet, 1980, 23). Bu hadiseleri izleyen Lübnan ve Girit isyanları, bölge halkının Osmanlı kimliğine adapte olmaları bir kenara, mevcut durumdan bile kötüye gitmesi, Müslüman halkın reformlardan duyduğu rahatsızlığın yükselmesi gibi gelişmeler Cevdet Paşa'nın oldukça önemsediği hususlar olmuştur.

Cevdet Paşa'nın "sentezci" tavrını ve Mecelle'nin ortaya çıkmasına yol açan paradigmayı anlayabilmek için, reform sürecine yönelttiği eleştirileri bilmek gerekmektedir. Onun modernleşme uygulamalarına yaklaşımını sosyal, politik ve ekonomik açıdan olmak üzere üç başlıkta sınıflandırmak mümkündür. Cevdet Paşa'ya

göre, reformlar yukarıda da özetlendiği üzere sosyal yapıda birtakım rahatsızlıklar ve yer yer çatışmalar doğurmuş, bu da reformların en iddialı oldukları yerde bile aksaklıklar gösterdiğinin delili olmuştur. Kırım Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na gelen çok sayıda yabancı diplomatla Mısır'dan gelen hıdiv ailesinin, bilhassa bürokraside büyük bir dönüşüme yol açtıklarını belirtir. Bu iki "zümre" nin, İstanbul'da büyük bir tüketim ve gösteriş kültürünü yaygınlaştırarak bürokrasiye, hatta Padişaha "kötü örnek" olduklarını anlatır. Sultan Abdülmecid'in bu şatafatlı dönemden etkilendiğini, hatta bedenini zayıf düşürecek kadar hasta olduğunu söyler. Cevdet Paşa'nın, Abdülmecid'in bu davranışlarını "helâlinden olarak" sergilediğini belirtmesi de, meşruiyet söylemine verdiği önemin bir göstergesidir (age, 9).

Cevdet Paşa her ne kadar Mustafa Reşit Paşa ekolünden gelse de, Reşid, Âli ve Fuad Paşaların üçüne de uzak durmaya çalıştığını iddia eder, hatta Reşid Paşa'nın merkezden uzak olduğu bir dönemde ona karşı ihtiyatlı davranması ve Fuad Paşa ile bu zaman zarfında hukukunun olması, bürokrasinin Reşid Paşa'ya meyilli mensuplarında Cevdet Efendi'ye karşı bir tavır takınmalarına yol açmıştır (Ahmet Cevdet, 1953, 61). Devlet sırlarını canı gibi sakladığını belirterek Reşid Paşa ile Âli-Fuad Paşalar arasındaki ihtilaflara dâhil olmadığını ve herkesle iyi geçindiğini iddia eder. Cevdet Paşa'nın başta bürokrasi olmak üzere politik aktörlere yönelttiği eleştirilerde, onların siyasî tercihleri ve kişisel hırslarına vurgu yapılmaktadır. Özellikle bürokrasinin üst kademelerinde asli kaygının devletin selâmeti değil, kişisel ikbal ve servet arayışı olduğunu, paşaların birçoğunun kendilerine yakın olmayan "rakip"lerini tasfiye etmek için hiçbir kural dinlemeden, hırsla hareket ettiklerini belirtir (age, 87). Cevdet Paşa'nın bu tenkitleri, Tanzimat'ı ilan eden Reşid Paşa döneminden ziyade Islahat Fermanı'nı ilan eden Âli ve Fuad Paşalara dönüktür. Ona göre Reşid Paşa, kendi sadrazamlığı döneminde Mısır meselesinin halli için Tanzimat Fermanı'nı araç olarak kullandığını, ancak Âli ve Fuad Paşaların bu denge politikasını terk ederek sosyo-kültürel dengeyi ve ekonomik yapıyı zarara uğrattıklarını iddia eder. Cevdet Paşa, Fuad Paşa'nın, İngiltere Elçisi Canning'e devletin dört esası olarak "Millet-i İslâmiye, devlet-i Türkiye, selâtin-i Osmaniye, payitaht-ı İstanbul"u zikrettiğini, bu esaslardan birine zarar gelmesi durumunda devletin "idaresi ve ilerlemesi"nin mümkün olamayacağını belirtir. Cevdet Paşa, Fuad Paşa'ya bu

sözlerinde hak vermekle birlikte, gayrimüslimlerle Müslümanların hukukî statülerinin eşitlenmesinin bu dört prensibin en az birine zarar verdiğini söyler (age, 85).

Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan paradigmaya en büyük itirazlarından biri, Mustafa Reşid Paşa'da benzerlerine rastlanıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle kurduğu ilişki biçimine yöneliktir. Paris Antlaşması'nın Osmanlı Devleti içişlerine müdahaleye zemin hazırladığını, ayrıca İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında imzalanan ilave bir anlaşmayla, devletin toprak bütünlüğünün garanti altına alındığının ilan edildiğini, bu durumun da bağımsızlık açısından tehlikeli olduğunu söylemektedir (age, 88).

Cevdet Paşa'nın muhtelif eserlerinde, Avrupa iktisat târihinin ana akım tezlerini detaylarıyla zikrettiğini görmekteyiz. O devirde iki temel eğilim iktisat tezlerine yön vermekteydi: Serbest ticâret ve merkantilizm. Cevdet Paşa merkantilist uygulamalara yakın tezler dile getirse de yabancı sermâyenin Osmanlı'ya girişi konusunda gösterdiği esnek tavırla dikkat çeker. Yine de Cevdet Paşa'nın merkantilizm dışına nadiren çıktığı görülür. Âli Paşa'nın Avrupa'dan borç alabilme karşılığında Osmanlı gümrüklerini yabancı sermayeye vermeyi kabul eden tavrı karşısında şiddetli bir itiraz gösteren Cevdet Paşa, bu sebeple "merkez"den uzaklaştırıldığını anlatır. Bilhassa Kırım Savaşı'yla başlayan devletin borç alma sürecinin, Islahat Fermânı sonrası kamu iktisadî müesseselerinin bile yabancı müteşebbislerin kontrolüne geçmeye başlamasıyla Cevdet Paşa, bu müteşebbislerin devletin aleyhine olacak şekilde kendi çıkarları lehine çalıştıklarını anlatır. Özetle Cevdet Paşa, dönemin ekonomik tezlerini yakından takip etmekle birlikte, ekonominin serbest pazarın mutlak hakimiyetine devri konusunda tedbirli olunmasını istemiş, Osmanlı Devleti'nin kontrolünün dışına çıkmayan ancak mevcut durumu fazlasıyla dikkate alan bir tutum izlemiştir.

Cevdet Paşa'nın eserlerinde ekonomiye dair dikkat çeken hususlardan birisi de süregelen lüks harcamaların ekonomik durumdaki bozukluğa rağmen sürmesidir. Özellikle Kırım Harbi sonrası artan masraflı saray hayatını ekonomik sorunların temeli olarak gören Cevdet Paşa'ya göre, vezirler "israf yolunda yarış" hâlindedir (Ahmet Cevdet, 1980, 32). Bu devri "vükelâ-i asr-ı cem-i emval" olarak isimlendirir (Berkes, 2003, 111).

4.3.1. Mecelle'ye Giden Yol: Ekonomik Ve Hukuki Değişiklikler

1838 yılında kurulan Maliye Nezareti'nin, devletin modernleşme yapılanmasındaki ilk uğraklardan birisi olduğu kabul edilir. Bu dönemde kurulan diğer bakanlıklarla birlikte devletin organizasyonel şeması değişime uğramış, klasik dönemi politik-merkezli tasavvur eden kurumsal mimari, yerini ekonomi-merkezli yeni bir anlayışa bırakmıştır. Bununla belirtilmek istenen şey, devletin klasik dönemde ekonomiyi ihmal ettiği iddiası değildir. Ekonomi devletin temel fonksiyonlarını icra etmede en önemli araçlardan birisi olmakla birlikte, modern döneme kadar ekonomi-bazlı devlet yapılanmasından ziyade politik-bazlı bir yapıdan söz etmek mümkündür. Modernleşme süreciyle bu durumda büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, devletin yaşadığı büyük ekonomik sorunların iç etkisi kadar, siyasî ve askerî problemlerin sevk ettiği zorunluluklar da bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ni kapitalist pazar ilişkilerine dahil ettiği kabul edilen Baltalimanı Ticaret Anlaşması (1838) ile ihracat vergisinin yüzde 12, ithalat vergisinin ise yüzde 5 olarak belirlenmesi, Tanzimat Fermanı ile yed-i vahid ve "iltizamlar zararlı usulü"nün kaldırıldığının ilanı (1839), "muhassıl" ismi verilen vergi memurlarının vergileri toplamakla görevlendirilmesi ve bu konuda meclisler teşkil edilmesi (1840), ilk bütçe taslağının oluşturulması (1841), Fransız ticaret hukukunun tercümesi özelliğini taşıyan Ticaret Kanunnamesi'nin ilanı (1850), Kırım Harbi ile birlikte ilk dış borçlanmanın gerçekleşmesi (1854) ve 1876'daki iflas beyanına kadar on altı kez borç alınması, Arazi Kanunnamesi'nin ilanı (1858), Osmanlı Bankası'nın kurulması (1863) ve kağıt para basma yetkisinin İngiltere ve Fransa kontrolündeki bu kuruma verilmesi, Osmanlı vatandaşı olmayan gayrimüslimlere toprak alma hakkı tanınması (1867) gibi bir dizi ekonomik temelli gelişme, Osmanlı Devleti'nin yeni bir paradigmaya geçtiğinin göstergesi olmuş, özellikle 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, Osmanlı Devleti'nin modern hukuka geçişinin önemli unsurlarından biri olarak görülmüştür. Bu Kanunnameyi diğer kanunlaştırma faaliyetlerinden ayıran temel nokta, toprakları belirli bir isimlendirmeye tabî tutması ve bu yolla hukukun Avrupaî usullerle kodifikasyonunun yolunu açmasıdır. Mecelle'ye ana rengini veren yaklaşımlardan birisi de bu kodifikasyonu temel almasından ileri gelir. Yukarıda özet olarak verilen bu ekonomik reform süreci, sosyal ve hukukî yapıyı olduğu gibi onlara bağlı olarak ekonomik yapıyı da neredeyse tamamen değiştirmiştir. Hukukî yapının Avrupa

usullerine uygun olarak kodifikasyonu, sadece usul yönünden değil, içerik yönünden de tatbik edilmeye başlanmıştır. Özellikle 1858 târihli Arazi Kanunnamesi, iktisat-hukuk ilişkilerinin iç içe geçtiği, kodifikasyon anlayışının net bir şekilde gözlemlenebildiği bir süreci başlatması bakımından büyük önem taşır. Komisyon başkanlığını Cevdet Paşa'nın yaptığı Arazi Kanunnamesi, Avrupaî anlamda sistematikleştirilmiş hukuk anlayışının tipik örneklerinden birisidir. Kanunname, arazi tiplerini tanımlayarak hangi arazi tipi hakkında düzenleme yapacağını ilan eder, özel mülk ve vakıf arazilerinin bu kanunun kapsamı dışında kaldığını belirtir. "Mirî, mevat ve metruk" olmak üzere üç tip arazinin tasarrufuyla ilgili maddeler bu Kanunnamenin konusudur. Devlet arazisi konumundaki toprakların kullanım hakkının hangi şartlarda ve kimlere devredilebileceği konusunu ele alan Kanunname ile, tımar sisteminin askerî güçle elde edilen toprak mekanizması yerine, varislik üzerinden işleyen bir tasarruf hakkı gündeme gelmektedir. 1867 senesinde ise, İngiltere ve Fransa'nın da baskısıyla, gayrimüslimlerin de toprak sahibi olabilecekleri hükme bağlanmıştır (İslamoğlu, Kenanoğlu, 2004, 38).

Klasik çağ olarak adlandırılan modern-öncesi dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hukukî yapısını şeriat ve "örfî hukuk" adı verilen normlar belirlemekteydi. İkincisinin varlığı ve neleri kapsayıp kapsamadığı konusunda birçok tartışma olmakla birlikte, modern dönemde olduğu gibi Anayasal bir belge niteliği taşıyan hukuk maddeleri bulunmamaktaydı. Bunun yerine, Hanefî fıkhını esas alan ve her yörenin kadılarının içtihatlarının uygulandığı bir hukuk düzeni geçerliliğini sürdürmekteydi. Örfî hukuk, her bölgenin örf ve âdetlerini dikkate alan bir anlayışa gönderme yapmasının yanında, süregelen yönetim pratiklerini ve padişahın bu "kadîm" pratikleri uygulama güç ve yetkisine de işaret etmektedir. Osmanlı tarih yazıcılığında örfî hukukun, padişahın söz konusu gücüne atfedildiği örnekler bulunmaktadır. Kadıların içtihatlarını dayandırdıkları ve genel kabule mazhar olan eserler olmakla birlikte, bu eserlerin modern anlamda bir "kodifikasyon" olarak görülmediğinin belirtilmesi gerekir. Kadıların hükümlerine itiraz edildiği durumlarda hukukî sorunlar bir üst mahkemece karara bağlanmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün en yüksek olduğu devirlerde hukukî yapının da öneminin arttığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethi sonrası ilân

ettiği buyruklar, devletin hukukî yapısının da merkezî yönetimin kuvveti lehine değiştiği dönemlerdir. Aynı şekilde, Kanunî Sultan Süleyman devrinde başta dönemin Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin fetvaları olmak üzere birçok kanun uygulanmaya başlanmış, hukuku merkezîleştirme çabaları hız kazanmıştır. Ancak bu uygulamaların hiçbirisi, İmparatorluk coğrafyasının her yerinde uygulanması mümkün ve teferruatlı kanun maddeleri olmamıştır. Kanunlaştırma faaliyeti, Tanzimat Fermanı'nın ertesi yılı başlayacaktır. 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi, tüm Osmanlı tebaasının ayırt edilmeksizin sorumlu oldukları ilk kanunlaştırma hamlesidir. Tanzimat Fermanı ile başlayan ve Islahat Fermanı'yla açıkça ilan edilen "Osmanlı vatandaşlığı" meselesi, Müslim-gayrimüslim, halk-yönetici ayrımına başvurulmaksızın ilk kez bu kanunnamede geçerlilik kazanmıştır (Tahiroğlu, 1985, 592). Bu tarihten itibaren kurulan mahkemeler ve çıkarılan kanunlar, klasik hukukî yapıyı temelden değiştirecektir. 1851'de hazırlanan "Kanun-i Cedid" ise, kamu hukuku anlayışının ilk kez kabul edildiği kanunlaştırma faaliyeti olmuştur. Bu kanunla birlikte, varisler affetseler bile devlet, kamuyu ilgilendirdiği düşünülen hususlarda ceza yetkisini kullanabilecektir. Bu anlayış, 1858 Ceza Kanunnamesi'nde de pekiştirilerek sürdürülecektir (age, 593). 1926'da kabul edilen Medenî Kanun'a kadar uygulanan bu kanunnameyi hazırlayan komisyonda Cevdet Paşa da bulunmaktadır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, yeni hukukî yapıyı organize etmesi ve kanunlar çıkarması amacıyla kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın üyesi olarak Cevdet Paşa, kanunlaştırma süreçlerinin önemli bir kısmında büyük rol oynamıştır. 1810'daki Fransız Ceza Kanunu'ndan tercüme kısımların da olduğu Kanunnamede fıkha bağlılığın ısrarla vurgulanması, Ahmet Cevdet Paşa'nın Mecelle ile zirveye çıkacak olan sentezci tavrının karakteristik bir örneğidir. Nitekim, bu metnin kaleme alınmasında Cevdet Paşa'nın etkinliği büyük olmuştur (Aydın, 2017, 279).

4.3.2. Sentez Arayışı

Nizamiye Mahkemeleri'nin Tanzimat'ın ilanından hemen sonra müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı vatandaşlarının bazı davalarına bakması, sâdece Müslümanların kendi aralarındaki meseleleri çözüme kavuşturan Şer'iye Mahkemelerinin devamı, Ticaret ve Konsolosluk Mahkemeleri'nde görülen davalar, gayrimüslimler arası ihtilafları hükme bağlayan cemaat mahkemeleri gibi birçok farklı hukuk merciinin bulunması,

Osmanlı Devleti'nde hukukî yapının karmaşıklaşmasına neden olmuştur. Bunun yanında, başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere bazı devletler, ekonomik avantajlarını güçlendirmek için Osmanlı Devleti'nin "muayyen bir hukuk metnini" (Ekinci, 2016, 49) kanunlaştırarak kendi tüccarlarına ve Osmanlı vatandaşı gayrimüslim bazı unsurlara öngörülebilir bir hukuk düzlemitesis etmeye çalışmışlardır. Devletin XIX. Yüzyıldan itibaren serbest pazar ilişkilerinin parçası olmasıyla birlikte, hukukî yapının klasik çerçevesi bilhassa Avrupa devletleri tarafından birçok eleştirilere tabi tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kapitalist pazara eklemlenmesini temin etmek için, sınırları net olarak tespit edilmiş bir yasal belirlilik, bu bakımdan Avrupa devletlerinin önceliklerinden birisi olmuştur.

Klasik dönem Osmanlı hukukunun ana idare organı olan Divan-ı Hümayun, modernleşme döneminde birçok değişikliğe uğramıştır. 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, uygulanan reformların hangi düzeyde tatbik edildiklerini denetleyen bir üst kurul olarak Divan-ı Hümayun'un görev alanına dâhil olmuştur. Tüm Osmanlı vatandaşlarının ortak davalarına bakan Nizamiye Mahkemeleri'ne gelen dava tiplerinin artışı, bu mahkemelerin hükme bağladığı hususları temyiz edecek bir mahkeme ihtiyacı doğurmuştur. XIX. Yüzyıl Avrupa hukukunun evrildiği nokta, hukukî ve siyasî işlerin aynı yasal organ tarafından yapılmamasını öngörmekteydi. Bu iki husus, Meclis-i Vâlâ'nın ikiye ayrılmasına giden süreci doğurmuştur. Bu Meclisin bünyesinden, devletin idari uygulamalarına dönük hukukî işleri ele alan Şura-yı Devlet ile bugünkü Danıştay'ın yetki alanına benzeyen ve nizami-şer'î mahkemelerin sahasının dışındaki ceza davalarına bakan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye meydana getirilmiştir. Bir süre sonra Adliye Nezareti'ne dönüştürülen bu birim, Ahmet Cevdet Paşa'nın riyasetinde Mecelle'yi hazırlayan teşkilat olacaktır. Bu iki teşkilatın üçte ikisinin Müslüman, üçte birinin ise gayrimüslim üyelerden oluşması planlanmıştır. Nizamiye Mahkemeleri'nin bir uzantısı olarak ortaya çıkan bu iki müessesenin dine aykırı olduğuna dâir yükselen seslere Cevdet Paşa, Celaleddin Devvanî isimli âlimin "Mezâlim Mahkemeleri"ni örnek göstererek karşı çıkar. Mezâlim Mahkemeleri, muhtelif devletlerin, din ayrımı yapmaksızın halkın sorunlarının dile getirildiği ve tenkitlerin dikkate alındığı bir şikayet mercii olması bakımından, Cevdet Paşa'ya göre yeni mahkemelerde de bu "eski usul" takip edilmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren, uygulanacak reform politikalarının hangi hukuk normundan alınacağı, kanunlaştırma faaliyetlerinin nasıl formüle edileceği, devletin toprak bütünlüğü ile sosyal dengenin hangi hukukî güvencelerle korunacağı gibi tartışmalar, bilhassa üst düzey bürokrasinin en önemli gündem maddeleri olmuşlardır. Reformlara verilen reaksiyonların genelde eski-yeni mücadelesi şeklinde tasavvur edildiği bilinmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, bu tartışmalarda doğrudan bir taraf seçmekten kaçınmış, modernleşme sürecinin temel dinamiklerine itiraz etmemekle birlikte, klasik yapının bu denli hızlı değişime uğramasını devlet organizasyonu ve sosyal doku bakımından tahrip edici bulmuştur. Reform döneminde ulemanın gücü zayıflamış, bürokrasinin faaliyetlerini dengeleyen ve denetleyen birimler eski önemlerini kaybetmişlerdir. Ulema kökenli bir bürokrat olarak Cevdet Paşa, bu zayıflamayı bir örnekle özetler. Devlet ricalinin davetli olduğu bir gemi açılışında, gemi güvertesindeki ağırlık sebebiyle çöker, olay neticesinde birkaç kişi ölür ve yaralanır. Orada bulunan Tekirdağ Müftüsü, Cevdet Paşa'ya göre gemiyi meleklerin indirdiğine hükmeder ve Cevdet Paşa'ya göre çevresinde gülünç duruma düşer (Ahmet Cevdet, 1980, 3). Ulemanın siyasî hareket alanının modernleşme devrinde bu denli daralması ve yeni paradigmadan kaynaklanan kafa karışıklığı, Ahmet Cevdet Paşa'nın Mecelle ile gerçekleştirdiği şeylerin önemini artırmaktadır.

Cevdet Paşa'ya göre, devrin hukuk yaklaşımları temelde ikiye ayrılmaktaydı. Birinci grup, kaynağını Fransız hukukundan alan ve Code Napoleon olarak bilinen kanunların tercüme edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmasını savunmaktaydı. O dönemde Osmanlı bürokrasi üzerinde nüfuz sahibi olan Fransa büyükelçisinin de etkisiyle bu görüş, başta Sadrazam Âli Paşa ve Kabulî Paşa olmak üzere üst düzey bürokrasiden destek görmekteydi. Örnekleri yukarıda görülebileceği üzere, doğrudan tercüme olarak birkaç Fransız Kanunnamesi farklı sahalarda zaten Osmanlı Devleti'nin hukuk normu haline gelmişti. Ahmet Cevdet Paşa, bu zümreleri "sırf alafranga efkâra tabî olan mütefernicîn" olarak isimlendirir (age, 199). "Frenk özentisi" olarak çevrilebilecek bu kelime, "zarurî modernleşme" kanadının Cevdet Paşa tarafından nasıl değerlendirildiğini ve iki anlayışın birbirlerinden farklarını anlamak bakımından temsil gücü yüksek bir ifade olmuştur. Cevdet Paşa, Code Napoleon'un tıpatıp uygulanmasını savunan zümreler karşısında, kendisinin de içinde bulunduğu ikinci bir anlayıştan bahseder. Bu görüş, devrin gerekliliklerine uygun olan

şer'î hükümlerin, Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı vatandaşlarının tabî olacakları yeni bir kodifikasyon aracılığıyla derlenerek hukuk normu haline getirilmesini önerir (age, 200). Cevdet Paşa'nın "devrin gereklilikleri" konusundaki ısrarı onu klasik ulemanın yaklaşımından ayırırken, bürokrasinin Fransa Hukuku'nun aynıyla tercüme edilmesine karşı çıkması da zarurî modernleşme çizgisinden uzaklaştırır. Bu iki yaklaşımdan, Cevdet Paşa'nın görüşü ağır basar ve fıkıh kitaplarının muamelat bölümlerinden derlenen esaslar 1869-1876 târihleri arasında on altı kitap hâlinde hazırlanarak uygulamaya konulur. Sebepleri ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, Mecelle tam anlamıyla bir medenî hukuk çalışması değildir. Özellikle ticaret hukukunu ilgilendiren borçlar, şirket ve eşya hukuku gibi alanlarda düzenlemeler yapmakta, ancak miras ve âile hukuku başta olmak üzere birçok alanı boş bırakmaktadır. Bu sahalarda da Cevdet Paşa'nın bir hazırlık içinde bulunduğu ancak Mecelle'deki konuların dış gerekçelerin de zorlamasıyla daha acil olarak talep edildiği bilinmektedir (Aydın, 2017, 288).

4.4.Mecelle'yi Ortaya Çıkaran İç Ve Dış Gelişmeler

4.4.1. İç Gelişmeler

Devletlerin siyasî nüfuzlarının arttığı dönemler, tüm hukukî yapıların tek bir merkezî yapıda toplanma arayışlarının da yoğunlaştığı devirler olmuştur. Gerek İslam tarihinde, gerekse modernleşme devrinde, merkezîleşmeyi güçlendirmeye dönük uygulamalarda bu hususun izlerine rastlamak mümkündür. Abbasîlerin kuruluş yıllarında, Emevîlerden devralınan topraklar ve kadim Pers siyaset kültürünün sentezlenmesi arayışı çerçevesinde, Abbasî veziri İbn Mukaffa, Abbasî Sultanı'na, "ülkede hukukî birlik ve istikrarı sağlamak için değişik hukukî görüşlerden en uygun olanını seçmesi ve her yerde münhasıran uygulanan bir kanun halinde vaz' etmesi"nin (age, 259) gerekli olduğunu söylemiş, ancak ulemanın bu anlayışa itiraz etmesinin de etkisiyle bu fikir –farklı dönemlerde de gündeme gelmekle birlikte- uygulanamamıştır. XVIII. Yüzyılda Babür Devleti'nin benzer bir düşüncesi olmuş, bu kapsamda Hanefî mezhebinde ortaya çıkan görüşler (içtihatlar) derlenmiştir. Ancak bu eser, doğrudan mahkemelerde uygulanması zorunlu tutulan bir çalışma olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli olan Hanefî mezhebi, uzun süre hiçbir kodifikasyona ihtiyaç duyulmaksızın kadıların hüküm kaynağı olmuştur. Şüphesiz ki, kadıların fetva verirken faydalandıkları temel eser ve yaklaşımlar mevcuttur, ancak bu fetvalar, Hanefî mezhebinin geniş çerçevesi içinde kimi zaman farklılıklar arz edebilmiştir. Modernleşme devrinde meydana gelen köklü değişimler, iç ve dış gelişmeler neticesinde, din ayrımı yapılmaksızın Osmanlı vatandaşlığını esas alarak hazırlanan Mecelle, bu bakımdan da bir ilk olma özelliği taşır. Mısır hariç tüm Osmanlı Devleti sınırları içinde uygulanmış, 1926'da kabul edilen Medenî Kanun'a kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti dışında, Bulgaristan, Kıbrıs, İsrail gibi yerlerde de 1950'lere kadar hükmünü sürdürmüştür. Cevdet Paşa, Mecelle'nin bu geniş uygulanma sahasına atıfta bulunarak, Code Napoleon'un tercümesinin uygulanması hâlinde büyük tehlikeler doğacağını, bu bakımdan da Mecelle'nin "büyük bir hizmet-i diniye" olduğunu söylemektedir (Ahmet Cevdet, 1980, 201).

Mecelle'nin sadece Hanefî fıkhını içeren ve diğer mezhep ve görüşleri dışarıda bırakan yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Hatta Cevdet Paşa'nın, Hanefî mezhebi içinde de "zorlama" sayılabilecek görüşlere başvurması, kimi zaman eleştirilere yol açmıştır. Örneğin, Havale bölümünde, herkesçe kabul edilen daha kuvvetli bir mezhep-içi görüş varken İmam Züfer isimli Hanefî âlimin zayıf kabul edilen bir görüşünü alması, aleyhindeki geleneksel çevrelerde tepkiye yol açmış ve bir süreliğine Mecelle komisyonu başkanlığıyla Adliye Nazırlığı'ndan azledilmesine yol açmıştır. Cevdet Paşa, Hanefî mezhebine başvurulmasını temelde "halkın ve günün ihtiyacı"na dayandırır. "Asrın muamelelerinin kolaylaştırılması" gibi ifadeler, Cevdet Paşa'nın sıklıkla başvurduğu terkiplerden olmuştur (Ekinci, 2016, 149).

Hanefî mezhebinin Mecelle'de tek hukukî başvuru kaynağı olarak ilan edilmesinin iç sebepleri arasında, bu mezhebin diğer mezheplere nazaran daha "kozmopolit" bir coğrafyada tecrübe edilerek yaygınlaşması sayılabilir. Kendisi de Fars kökenli ve Kufe doğumlu olan mezhebin öncü ismi Ebu Hanife'nin ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü Kufe ve Bağdat, bir zamanlar Pers, Hint, Bizans ve Çin medeniyetlerinin kesişme ve geçiş noktası sayılabilecek bir bölgede bulunmaları sebebiyle oldukça hareketli bir sosyal yapıya sahip olmuşlardır. Bu sayede, Hanefîliğin geçerli olduğu ve sonradan yaygınlaştığı bölgelerde sadece bir topluluğa has meseleler değil, aynı zamanda çok

farklı sosyo-kültürel konular çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Hanefîliğin zamanla yayıldığı Irak, Maveraünnehir ve Horasan gibi bölgeler de bu bakımdan benzer bir dinî yapı tarafından şekillenmiştir.

Her ne kadar Ebu Hanife, Abbasî Devleti'nin kendisine teklif ettiği kadılık görevini reddetse de, talebelerinden Ebu Yusuf, İmam Züfer ve bazı başka Hanefî âlimler kadılık görevine getirilmişler, bir süre için Abbasî Devleti'nin hukukî meseleleri Hanefilik tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Bu durumun Selçuklu, Osmanlı ve başka devletlerde de son dönemlere kadar sürdüğü düşünülecek olursa, Hanefîliğin dinamik bir hukuk tarihi tecrübesinin çeşitliliğinden süzülerek Mecelle'ye varan süreçteki yerini aldığını söylemek mümkün olacaktır. Hanefiliği Türklerin siyasî hâkimiyetindeki bölgelerde yaygın kılan hususlardan birisi de, Kur'an'ın farklı dillere tercüme edilmesine izin veren fetvaları ve amelin imanın bir parçası olmadığına dair görüşleri sebebiyle kolaylaştırıcı bir anlayışa sahip olmasıdır.

4.4.2. Dış Gelişmeler

XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren varlığını gittikçe hissettirmeye başlayan yabancı tüccarlar, başta Britanya ve Fransa olmak üzere büyük devletler aracılığıyla Osmanlı Devleti içinde bir baskı unsuru olarak değerlendirilmekteydi. Bunun yanında, yabancı tüccarların Osmanlı sınırlarındaki temsilci ve ticaret partnerlerini genellikle gayrimüslim Osmanlı halkı içinden seçmeleri dolayısıyla, gayrimüslim tebaa da ekonomik durumlarını güçlendirmenin yollarını aramaktaydı. Kurulan Ticaret ve Konsolosluk mahkemelerinin yanında, Nizamiye ve Şeriye mahkemelerinin de mevcudiyetlerini koruyor olmaları, bilhassa girişimci sınıflar tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmaktaydı. Özellikle ticaret hukukunun parçalı ve "belirsiz" yapısı bu şikayetlerin temelini oluşturmaktaydı. Kırım Savaşı'ndan sonra devlet üzerindeki etkisini genişleten Avrupa devletleri, sermayenin anayasal bir düzene kavuşmasını ve öngörülebilir olmasını Osmanlı Devleti'nden talep etmeye başlamıştı. Cevdet Paşa, bu baskıları anlatırken, Avrupa devletlerinin elçilerinin "kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve tebaamıza bildirelim" dediklerini aktarmakta ve bu amaçla öncelikle Metn-i Metin isminde, Mecelle'ye kaynaklık ve öncülük edecek bir metin hazırlanmaya başlandığını ancak bu teşebbüslerin yarım kaldığını anlatmaktadır (Ahmet Cevdet, 1953, 63). Bu tecrübeler

neticesinde Mecelle'nin ortaya çıkmasını doğrudan doğruya batılı devletlerin diplomatları aracılığıyla uyguladıkları baskıyla açıklayan Cevdet Paşa, hem bu devletlerin tazyiklerini yumuşatmak, hem de klasik dönemin kodlarından kopuşu engelleyecek bir metin olarak Mecelle'nin hazırlandığını belirtir. Ona göre Mecelle'nin temel motivasyonunu izah eden iki şey "nâsa erfak ve maslahata evfak" olan maddeler hazırlanması konusunda gösterilen gayrettir (age, 64). Maslahat kelimesi, fıkha ait bir bağlama sahip olmakla birlikte modern dönemin anahtar kavramlarından birisi haline gelmiştir. "İyilik, uygunluk, yarayışlılık" (Dönmez, 2003, 79) gibi anlamları olan bu kelimenin "Islahat" kelimesiyle kökensel akrabalığı dikkat çekicidir. Bu kavram, yaşanan büyük dönüşümün muhtemel zararlarından korunmaya gönderme yapmaktadır.

Cevdet Paşa'nın "müteferniçîn" karşısında kendisini daha muhafazakar bir pozisyonda konumlandırdığı bilinmektedir. Ancak, idam cezası meselesinde Cevdet Paşa'nın diğer bürokratlara göre dönemin Avrupa hukuk anlayışına uygun davrandığı görülmektedir. Ceza Kanunnamesi'nin metni oluşturulurken yaşanan bir hadiseyi, Cevdet Paşa bu konuda örnek vermektedir. Cevdet Paşa'ya göre, Avrupa'da bir kimseyi öldürmeye kalkışan ancak bunu gerçekleştiremeyen bir kişi, kürek cezasına mahkum edilmektedir. Ancak, devlet başkanına karşı işlenen ve gerçekleşemeyen suikastin cezası, Avrupa kanunlarına göre ölümdür. Cevdet Paşa söz konusu maddeyi Ceza Kanunnamesi'ne aldırmak istemiş fakat bu konu, hükümdara suikast konusunu dillendirmesi gerekçesiyle reddedilmiştir. Kuleli Vak'asında (1859) Sultan Abdülmecid'e yönelik suikast vesilesiyle bu konu tekrar gündeme gelmiş ve Cevdet Paşa kendi teklifinin kabul edilmeyişini esefle hatırlatmıştır (Mardin, E., 1996, 45).

Önceki bölümlerde gösterilmeye çalışıldığı üzere, iktisat meselesi Osmanlı Devleti'nde doğrudan doğruya ele alınan bir başlık olmaktan ziyade, farklı kurumsal ve sosyal pratiklerin içinde bulunan bir husus olmuştur. Ancak XIX. Yüzyılın sömürge ve pazar arayışı ile buna bağlı olarak gelişen hukuk mekanizması, bireylerin devletle olan ekonomik ilişkilerinin düzenlenmesi konusunu gündeme getirmiştir. Mecelle, hem dikey devlet birey ilişkilerini, hem de yatay bireyler arası ticarî konuları düzenleyen ve hükme bağlayan maddeleriyle modernleşen paradigmaya örneklik etmiştir. Mecelle'deki kodifikasyon, böylece hem usul hem de içerik yönüyle yeni bir

hukuk anlayışının temelini oluşturmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, "Avrupa kıtasında" gerçekleştirilen iki büyük kanunlaştırma hareketinin ikisinin de Konstantiniyye'de ortaya çıktığını, bunların Roma hukuku ve Mecelle olduğunu belirterek, Mecelle'yi doğrudan doğruya Avrupa hukukuyla halef selef olarak tasavvur ettiğini göstermektedir (age, 65).

4.5.Mecelle Hakkında Yapılan Çalışmalar

Mecelle hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, ilanından bugüne kadar ağırlıklı olarak İslam hukuku (fıkıh) alanında yapılan çalışmalara konu olduğu görülmektedir. Özellikle hukukçu yetiştirmeyi hedefleyen mekteplerde anlaşılarak okutulması hedeflenmiştir. Örneğin, şeriat mahkemelerine kadı yetiştiren Nüvvab Mektebi'nde haftada üç saatlik Mecelle dersleri verilmiştir. Bunun yanında, Mülkiye Mektebi, Darülfünun, Hukuk Mektebi gibi okullarda da Mecelle dersleri verildiği bilinmektedir (Erdem, 2005, 681). Cumhuriyet döneminde ise Ebulula Mardin'in 1940 tarihli "Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa" eseri, doğrudan Mecelle'nin şerhi ya da analizi olmamakla birlikte, Ahmet Cevdet Paşa'nın hukuk hakkındaki görüş ve uygulamalarını konu edinmesi bakımından bir ilk kabul edilmektedir. Mecelle metninin Latin harflerine aktarılması ilk olarak 1959 senesinde gerçekleşmiş, hakkındaki ilk doktora tezi ise 1973 senesinde Osman Öztürk tarafından hazırlanmıştır. Mecelle hakkındaki üçüncü çalışma ise, 1978 senesinde, ilk çalışmayı da hazırlayan Ali Himmet Berki'nin katkılarıyla yayınlanmıştır. Ahmet Akgündüz'ün 1986 tarihli eserinde de Mecelle'nin önemli bir kısmı yayınlanmıştır. 1995 yılında "Sadeleştirilmiş Mecelle" ismiyle yayınlanan Mecelle, 2016 senesinde Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci tarafından "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle" ismiyle yayınlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Mecelle hakkında Türkiye'de on yedi yüksek lisans ve üç tane doktora çalışması hazırlanmıştır. Bütün bu çalışmalar Hukuk Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi bünyesinde gerçekleştirilmiş, Mecelle maddeleri ya medeni hukukla olan yakınlığı-uzaklığı çerçevesinde ele alınmış ya da fıkhın doğal sonucu olarak analiz edilmiştir. Başta iktisat olmak üzere hukuk ve sosyoloji gibi alanları etkileyen, doğrudan-dolaylı etkileri günümüze kadar uzanan böylesine önemli bir metnin genelde

tek bir yönünün ele alınması ve inter disipliner bir okumanın konusu olmaması oldukça dikkat çekicidir. Başta Ahmet Zeki İzgöer'in 1997 tarihli "Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri" isimli doktora tezi ve sonradan kitaplaştırılan eseri olmak üzere, Cevdet Paşa'nın farklı sahalardaki şahsî yaklaşım ve uygulamaları çalışılmakla birlikte, bu ve diğer eserlerin Mecelle'yi doğrudan konu ettiklerini söylemek zordur. Nitekim Mecelle her ne kadar Ahmet Cevdet Paşa'nın eseri sayılabilecek kadar ondan bağımsız düşünülemeyecek bir eser ise de, devrinin koşullarıyla, Osmanlı Devleti'nin dönüşen hukuk anlayışıyla ve iç ve dış gelişmelerden kaynaklı hadiselerle de ilişkisi reddedilemeyecek bir çalışmadır. Şerif Mardin'in ifadesiyle "yabancı müdahalesi, yerli reformist eğilimler ve Osmanlı muhafazakâr reaksiyonu arasındaki çatışmanın ürünü" olan Mecelle'nin, birçok dinamiğin karşılıklı etkileşimi çerçevesinde ele alınması gerekmektedir (Mardin, 2008, 122).

4.6.Mecelle'deki Sentez

Bu bölümde Mecelle'nin madde analizinden çok, sentezci modernleşme yaklaşımına ne bakımdan örnek teşkil ettiği izah edilecektir. Tam adı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye olan ve kısaca "Mecelle" ismiyle bilinen bu metin, modern Avrupa hukukunun en önemli unsurlarından biri sayılan "kodifikasyon" kelimesinin tercümesi olarak kullanılmıştır. Bu tabirle, konusu ve içeriği tespit edilen ve "umumi bir mahiyet arz eden büyük kanunlar"a gönderme yapmaktadır (Veldet, 1940, 143). Bu bakımdan Mecelle, bilhassa ticaret hukukunu ilgilendiren bir geniş başlığı ele alan bir kanunlaştırma faaliyeti ve isminden dahi anlaşılacağı üzere, modern hukuk yaklaşımlarının usulünü gözeterek hazırlanan bir metindir.

Mecelle, temel prensipleri içeren yüz maddeyle başlamakta ve on altı kitabı izah eden bin yedi yüz elli bir maddeyle devam etmektedir. Bir bakıma "tümel kurallar"ı ortaya koyan (Onar, 1985, 584) ilk yüz madde, kendisinden doğrudan hukuk normu çıkartılan bir metin olmaktan ziyade, Mecelle'nin kodifikasyonda hangi yaklaşımdan yararlandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. İlk maddede fıkıh ilminin tarifi yapılmaktadır. Fıkhın dünya ve ahiret işlerine dair meseleleri ilgilendirdiğini, Mecelle'nin "dünya işleri" başlığının "muamelat" kısmını düzenleyen bir metin olduğu Cevdet Paşa tarafından izah edilmektedir. Bu kısımda klasik İslam hukuku

anlamına gelen fıkhın dili kullanılmaktadır. Her ne kadar din ayrımı yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaası için geçerli bir metin olsa da, Mecelle'nin bunu fıkha dayandırarak izah etmesi dikkat çekicidir. Maddenin devamında, bu faaliyetin hem daha çok aklıda kalması, hem de muhtelif örnekleri tek bir çatıda buluşturabilecek nitelikte olması için diğer ilk doksan dokuz maddenin geri kalan maddelere dayanak olduğu belirtilmektedir. Cevdet Paşa, bu maddelerin "sahih bir nakil" olmadıkça hakimler tarafından uygulanamayacağının da altını çizer. Nitekim ona göre, "maharetli alimler"in sayısında büyük bir düşüş yaşanmaktadır (Şen, 1991,147).

Mecelle'nin ikinci maddesinde geçen "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir" ifadesi ve bir sonraki maddede akitlerde lafızlara (sözcüklere) değil, amaca bakılacağının beyan edilmesi, Mecelle'nin sonraki maddelerle düzenleyeceği şirket hukuku başta olmak üzere, ele aldığı tüm alanlarda izleyeceği yolu göstermektedir. Bu hukuk anlayışı, devrin modern hukuk tasavvurunun kabulleriyle uyum halinde olması açısından dikkat çekicidir (Onar, 1985, 564).

Mecelle'nin on yedinci maddesi olan "Meşakkat, teysiri celbeder" (Zorluk, kolaylığı gerektirir) maddesi, Cevdet Paşa'nın Mecelle'nin temel perspektifine yerleştirdiği ve bu çalışmada "sentez" olarak isimlendirilen anlayışa oldukça uygundur. Cevdet Paşa, bu maddeyi izah ederken "darlık vakti"nde kolaylık gösterilmesi gerektiğini, fıkıhtaki esneklik payının bu maddeye ruhunu veren kolaylaştırıcılıktan doğduğunu belirtir (Ekinci, 2016, 77). Hemen ardından gelen on sekizinci maddede geçen "Bir iş zıyk oldukda müttesi' olur" (Bir iş zorlaşınca genişler) hükmü, bir önceki maddenin açıklaması gibidir. Bu maddede belirtilen genişleme, devletin içinde bulunduğu zorlu ekonomik ve hukukî şartlarda fıkhın sınırlarının, mevcut paradigma lehine genişletilebilmesine imkan veren bir anlayışı mümkün kılmaktadır (age, 77). Yirmi birinci maddede geçen "Zaruretler memnu olan şeyi mübah kılar" (Zaruretler yasak olan şeyi sakıncasız hale getirir) ifadesi, birinci bölümde ele alınan zarurî modernleşmenin tezlerini de hatırlatacak şekilde, devletin içinde bulunduğu durumu da gözeterek, fıkhen uygun olmayan bir uygulamanın, "zaruret" anlarında uygun hale geldiğini savunur. Klasik fıkhın "istihsan" isimli başlığının modern dönemde yapılan yorumu, bu konudaki meşrulaştırma faaliyetinin temelini oluşturmuştur. İstihsan, "bir örf, zaruret ve maslahat (umumi fayda) olduğu zaman, kıyası buna göre yapmaya

denir" (age, 102). Böylece Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin başta para vakıflarını meşrulaştırmada başvurduğu zaruret fıkhını, modern dönemin zorlayıcı şartlarını aşmada bir enstrüman olarak kullanmıştır.

İlk yüz maddenin yaklaşık on maddesinin "zarar" bahsine yoğunlaşması dikkat çekicidir. Toplumun zararının ortadan kaldırılması için gerekirse kişilerin zarar görmesinin tercihi (26. Madde), daha şiddetli bir zararın engellenmesi için onun yerine daha az zararlı olanın tercih edilmesi (27. Madde), iki kötü şey arasında "daha az kötü"nün seçilmesi (29. Madde), zararın "imkânlar elverdiği ölçüde" ortadan kaldırılması (31. Madde) gibi hususlar, özellikle ekonomisi Avrupa ile entegre olma devrini yaşayan ve modern anlamda şirketler hukukuna dair kanunlaştırma faaliyetini de içeren Mecelle'nin, modernleşen anlayışla klasik fıkıh arasında gözetmeye çalıştığı dengeyi gösteren maddelerden bazılarıdır.

Mecelle'nin klasik fıkıhtan ayrıldığı ve modernleşme döneminin karakteristiğini yansıttığı meşhur maddelerinden birisi de, otuz dokuzuncu maddedir. "Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" (Zamanın değişimiyle birlikte hükümler de değişir) maddesi, dönüşüm sürecinin tecrübe edildiği bir dönemde, Mecelle'nin yaşanan iç ve dış değişikliklere sosyal ve hukukî bir meşruiyet temeli arayışında olduğunu göstermektedir (age, 78).

Kırk beşinci maddede geçen "Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir" ifadesi, hem klasik dönemde hem de modernleşme devrinde, Osmanlı devlet yöneticilerinin, devletin merkezî gücüne yaptığı vurgunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Osmanlı Devleti'nde şeriat kaynaklı hukuk kadar, şeriatla irtibatı konusunda tartışmalar bulunan ve ikincil bir hukuk kaynağı olarak görülen örf meselesi, bu maddeyle Kur'an ve Peygamberin söz, fiil ve onayları (Sünnet) kadar meşru kabul edilmektedir. Örf kavramının dini alanla irtibatı bir yana, vurgulandığı yerlerde "doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenler"e (İnalcık, 2005, 29) dikkat çeker. Bu bakımdan Cevdet Paşa, devletin gerek Mecelle, gerekse diğer kanunlaştırma araçlarıyla ortaya koyduğu tüm hükümleri adeta dinî bir hüküm olarak tasavvur etmektedir.

Mecelle'nin elli beşinci maddesinde, caiz olmayan (İslam fıkhı bakımından yanlış kabul edilen) ve bir şekilde realite haline gelmiş hususların, "bu durum zararlı

olmadıkça, önceden caiz olmadığı göz önüne alınmayarak sürdürüleceğini" belirtmektedir (Onar, 1985, 564).

Mecelle'de tercümanların beyanlarının "her hususta kabul olunduğu"nun belirtilmesi (71. Madde) dikkat çekicidir. Ticaret ve Konsolosluk Mahkemeleri ile başlayan süreçte, Türkçe bilmeyen –bilhassa tebaadan olmayan- gayrimüslimlerin, mahkemelerde tercümanlarına tanınan yetkinin mutlak oluşu, bu tüccarlarla yaşanabilecek muhtemel hukukî meselelerin nasıl çözüme kavuşturulacağı konusunda usul tayin etmiştir.

Modernleşme sürecinin kendine has dinamiklerini veri kabul eden ve onun ortaya koyduğu temel anlayış çerçevesinde Mecelle'yi kaleme alan Ahmet Cevdet Paşa, klasik fıkhın temel kaidelerini de dikkate aldığını beyan etmiştir. On dördüncü maddede geçen "Mevrid-i nassda içtihada mesağ yokdur" (Dini hüküm olduğu kesin olan şeylerde yorumlama izni yoktur) ifadesi, tüm meşrulaştırma arayışlarına rağmen bir "kırmızı çizgi" çekme iddiası taşımaktadır. Örneğin, bir katil, öldürdüğü kişinin mirasından faydalanamaz, nitekim bu konuda delil gücü yüksek Peygamber sözü (Hadis) rivayet edilmiştir (Ekinci, 2016, 98).

Mecelle'nin üç yüz doksan ikinci maddesi, Cevdet Paşa'nın da üzerinde durduğu ve kapitalist pazarın gereksinimlerini dikkate alan özellikler taşımaktadır. Hanefî mezhebinin genel kabulü ve mezhebin kurucu ismi Ebu Hanife'ye göre, ısmarlama bir siparişten, siparişi verenin vazgeçmesi mümkündür. Ancak Cevdet Paşa'ya göre, büyük miktarlarda üretim ve satış yapılan günümüz ticaret dünyasında ısmarlama bir işten vazgeçmek, "birçok büyük işleri bozacağından", "asrın ihtiyacına göre" mezhebin diğer imamı olan Ebu Yusuf'un fetvasına dayanarak siparişin geri alınamaması bu maddenin esası olmuştur. Cevdet Paşa'nın bu maddeyi yazarken gözettiği şeyin, devrin üretim ilişkileri olması dikkat çekicidir (Öztürk, 1973, 39).

Cevdet Paşa'nın "asrın ihtiyaçları"na vurgu yaparak kaleme aldığı Mecelle maddelerinden birisi de beş yüz altıncı maddedir. "Tazmin meselesi"ni konu edinen bu maddede, hangi durumlarda zayi olan malların tazmin edilip edilmeyecekleri bahsi üzerinde durulmuş, Cevdet Paşa bu konuda da "ahval-i zamanın değişmesi" gerekçesiyle Ebu Hanife'nin görüşünü terk ederek İmam Muhammed ile Ebu Yusuf'un görüşlerini tercih ettiğini açıklamıştır (age, 48). Keza altı yüz seksen ikinci

maddede de "asrımızın muamelelerine daha uygun" olduğu için havale konusunda Ebu Hanife'nin görüşü yerine Ebu Yusuf'un görüşünün kabul edildiği bildirilmektedir.

Sonuç olarak Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, dış baskılarla iç gelişmelerin iç içe geçtiği, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın doğurduğu meseleler ile sosyal hoşnutsuzlukların harmanlandığı bir süreçte, tüm "taraflar"ın beklentilerinin karşılanması ve modenleşmenin meşruiyeti konusunda daha dikkatli hareket edilen bir kanunlaştırma faaliyetidir. Nizamiye Mahkemeleri ile başlayan ve Islahat Fermanı sonrası kesin ifadesini bulan tüm Osmanlı vatandaşlarının davalarının ortak mahkemelerde görülmesi düşüncesi, Mecelle ile mühim bir örneğini vermiştir. Başta Cevdet Paşa olmak üzere Mecelle heyetinin temel motivasyonu, tüm Osmanlı tebaasını eşitleyen yeni paradigmayı, klasik düzenin Hanefî fıkhıyla sentezlemek ve onu Cevdet Paşa'nın tabiriyle "ihtiyacat-ı asra göre" yeniden ele almaktır.

5. SİVİL-GELENEKSELCİ MODERNLEŞME

Bu bölümde başta Namık Kemal olmak üzere bazı isimlerin "sivil-gelenekselci" olarak tasvir edilecek olan modernleşme anlayışları izah edilmeye çalışılacaktır. Özellikle 1870'li yılların konjonktüründe uç veren bu yaklaşım, kökenlerini iç ve dış birçok gelişmeden etkilenerek bulmakla birlikte, bilhassa Namık Kemal üzerinden günümüze kadar etkilerini farklı anlayış ve pratiklerde sürdürmüştür.

5.1.Sivillik Ve Gelenekselcilik

Sözlük anlamı itibarıyla sivil, "askerî olmayan" kavramlara gönderme yapar. Bunun dışında, resmî üniforma taşımayan unsurların tümü için kullanıldığı da görülmektedir. Lügatlerde karşılık bulduğu anlamının ötesinde, uzun bir tarihsel süreç tarafından şekillendirilen terminolojik anlamıyla bu kelime, özellikle Avrupa tarihi bağlamında kullanıldığında "şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri" belirtir (Mardin, 2011, 9). Avrupa'nın kendine özgü tarihsel koşulları, Kilise ve Roma Cermen İmparatorluğu karşısında XIII. Yüzyıldan itibaren yükselmeye başlayan ve kapitalizmin öncülleri sayılan şehir devletlerinin uç vermesini doğurmuş, yükselmeye başlayan "kapitalist" zümrelerin hukukî imtiyaz arayışları dolayısıyla "hürriyet" meselesiyle irtibatlandırılmıştır. Bu bakımdan, Avrupa şehrinde şekillenen şehirli ve "sivil" zümreler, merkezî yönetimler karşısında özerk konum arayışlarını sürdürmüşlerdir. Merkantilizm dönemi olarak bilinen çağlardan itibaren her ne kadar merkezî otoriteler bu "hürriyet"leri kısıtlama yoluna gitseler de, devlet-sivil mücadelesi şeklinde cereyan eden bir karşıtlık süregelmiştir.

Bilhassa Fransız İhtilali sonrası geniş halk zümrelerinin, politik alanda söz söyleme iddialarının yükselişe geçtiği dönemler ve akabinde "toplum"un bir analiz birimi olarak ortaya çıkması neticesinde "sivil toplum" kavramının önemi artmıştır. Başta Hegel ve Marx olmak üzere birçok isim, sivil toplum-devlet ilişkileri hakkında geniş

bir literatürün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Hegel'e göre sivil toplum, aile ve devlet arasında bir geçiş evresidir; politik özelliklerden uzak, bireylerin kendilerini gerçekleştirebilecekleri her türden faaliyetin meydana geldiği bir alandır. Devlet ise, aile ve sivil toplumun aksine, tüm çıkar çatışmaları ve uzlaşmazlıklardan sıyrılarak bir tür "evrensel çıkar" gözeten bir varlık olarak tasavvur edilir. Böylece devlet, Hegel'de sivil toplumda meydana gelebilecek muhtemel çelişkiler karşısında rasyonel hareket edebilecek ve eşitsizlikleri dengeleyebilecek bir hakem haline gelir.

Marx ise, Hegel'in aksine, sivil toplum ile devlet arasında keskin bir fark ya da idealize edilecek bir hiyerarşi olmadığını, bu durumun Hegel'in devleti mistifikasyona uğratarak tasavvur etmesinden kaynaklandığını belirtir. Hegel'de devlet, bireysel özgürlüklerin, dolayısıyla sivil toplumun ulaşabileceği son uğraktır. Halbuki Marx'a göre, devletin, dolayısıyla evrensel iyinin gözettiği düşünülen devlet yetkilileri de "belirli" çıkarların gerçekleştirilmesini hedefleyebilirler (Marx, 1970, 309). Hegel bu noktada devlet tipleri arasında ayrıma gider. "Doğulu, Grek, Roma ve Hıristiyan Cermen" olarak ayırdığı devlet anlayışlarında, Doğulu devletler tek kişinin, Grek ve Roma tecrübeleri birkaç kişinin, Hıristiyan-Cermen devletleri ise tüm insanlığının özgürlüklerini gerçekleştirebileceği modellerdir (Bezci, 2006, 237).

Modernleşme dönemi Osmanlı tarih yazımı ve sosyal bilimlerde sivillik ve sivil toplum konuları, yukarıda özetlendiği şekliyle Avrupa tarihinin bir parçası olarak ele alınmış, Osmanlı Devleti'nde batılı anlamda bir sivil toplum "gelişimi"ne rastlanılmadığı ölçüde sivil toplumun yokluğu üzerinde durulmuştur. Şerif Mardin'e göre bu çerçevede, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen "sivil" temayüller "havada" gelişen ve tarihsel-ekonomik arka plana dayanmayan gelişmelerdir (Mardin, 2011, 16). Mardin'e göre bu durumun iki sebebi bulunmaktadır. İlk olarak, sivil toplumun gerektirdiği kolektivite anlayışı ve "millî çıkar" mefhumları, Türk modernleşmesi tecrübesinde devletin ekseninde şekillenmiştir. İkincisi, İslam siyaset düşüncesinin devlete muhalefet etmeyi "toplumsal dayanaklardan yoksun" bırakan bir tarihsel seyir izlemesi neticesinde, batıda gerçekleştiği anlamda bir sivillikten söz etmek mümkün değildir (age, 16). Tüm bunlara rağmen Şerif Mardin'e göre İslam tarihinin bir parçası olarak, Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan Cumhuriyet tecrübesine, hatta günümüze kadar uzanan bir çizgi, devletlerin İslamî kuralları

uygulamamaları konusunda eleştirmiştir. Bu tutumu benimseyenler arasında, "resmî ulema" dışında kalan, birincil devlet görevlerinden ziyade, görece küçük ölçekli mahallî teşkilat ve yapılarda ortaya çıkan "alt tabaka" ulema ve bâzı tasavvuf ekolleri bulunmaktadır (Mardin, 2016, 27). Alt tabaka kavramı, devletin yönetim kademelerinde üst düzey görev almamış olmalarıyla izah edilmektedir. Bu unsurlar, hem dine aykırılık ve sosyal hoşnutsuzluk gibi durumlarda bir şekilde tepkisini belirten ve "halk"la irtibatlarını sürdüren kişilerden oluşmaktadır.

1851 senesinde kurulan ve layihası Ahmet Cevdet Efendi tarafından yazılan Encümen-i Daniş isimli heyet, farklı dillerin önemli eserlerini tercüme etmeyi de hedefleyen bir politika izlemiştir. Bu heyetin yabancı üyelerinden birisi de, hazırladığı kapsamlı İngilizce-Türkçe sözlükle bugüne kadar etkisini sürdüren James Redhouse'tur. 1842 gibi erken bir tarihte ilk Türkçe-İngilizce lügatini hazırlayan Redhouse'un bu çalışması, 1890 senesinde genişletilmiş haliyle tekrar yayınlanmış ve bu tarihten sonra da bazı değişiklikler ve genişlemelerle çokça baskı yapmıştır. Söz konusu lügatin esas değeri, modernleşme devrinin değişen ve bu çalışmaya konu olan kavramsallaştırmalarının o dönemde nasıl anlaşıldıklarını göstermesinden de kaynaklanmaktadır. Bu eserde "sivil" kelimesi, "tatlı", "edebli" gibi şehirlilik özellikleri olarak ele alınan bir anlam bütününü vermekle birlikte, "çelebi" gibi anlamlara da gelmektedir. Bunun yanında "gayri askeri" anlamında da kullanılması dikkat çekicidir. "civillian" kelimesinin tercümesi olarak verilen "başıbozuk" ifadesi de, devletin "askerî" mekanizmasının dışında kalan unsurların nasıl tasavvur edildiklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Redhouse, 1861, 73). "Başıbozuk" tabiri, Yeniçeri Ocağı'nın devlet politikalarıyla çelişen durumlarda sergiledikleri tavra gönderme yapmakla birlikte, askerden terhis olanlar ya da askerlikle ilişkisi kesilenler için de kullanılan bir kelime olmuştur. "Yorgun Savaşçı" isimli romanında Kemal Tahir, Cemil'in babasının topçu subaylığından emekli edilerek eve dönüşünü anlatırken "eve başıbozuk döndüğü gece" ifadesini kullanır. (Tahir, 1973, 35). Buradan da anlaşılabileceği üzere, özellikle askerî birlikler dışında olan kişiler için sivil tabirinin kullanıldığı görülecektir.

"Askerî" kelimesi Osmanlı Devleti'nde sadece devletin silahlı birlikleri anlamında değil, yönetici zümrenin tamamını da kast edecek şekilde de sıklıkla kullanılmaktadır.

Bu bağlamda, halkın tümü için kullanılan "reaya" tabirinin zıddı olarak "yönetenler"e gönderme yapan daha geniş bir anlamı da bulunmaktadır (Öz, 2007, 490). Bu çalışmada ele alındığı şekliyle "sivil" kelimesi, daha çok bu ikinci anlama yakın bir çerçevede kullanılmakla birlikte, iki anlamı da içeren bir yaklaşımı dikkate almaktadır. Nitekim başta Namık Kemal olmak üzere sivil-gelenekselci modernleşme temayülünün önemli isimleri, devlet görevini gönüllü ya da zorunlu terk etmiş ya da bu tür görevlerden uzak durmuş kişilerden oluşmaktadır. Bunun yanında bu isimler, zarurî ve sentezci modernleşme temayüllerinin kilit isimleri kadar üst düzey devlet görevinde bulunmamışlardır. Bu sebeple, bu isimlere nazaran merkez politikalarla ilişkileri onlar kadar doğrudan ve bağlayıcı olmamıştır.

"Civilization" kelimesinin Redhouse sözlüğünde "terbiye" olarak tercüme edilmesi oldukça dikkat çekicidir (Redhouse, 1861, 73). Avrupa değerleri ve tekniğinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı zamanda paradigmatik bir değişiklik, bir rehber olarak algılanmaya başlandığının da karakteristik bir örneği olan bu kullanımı, devrin önemli isimlerinde de görmek mümkündür. Mustafa Reşit Paşa'nın 1834 senesinde "sivilizasyon"u "terbiye-i nas ve icra-i nizamat" olarak tarif etmesi, Tanzimat Fermanı'nın temel yaklaşımını izah etmekle birlikte, sivilizasyon kavramının Avrupa tarihiyle ilgili kısmına da gönderme yapmaktadır (Gürpınar, 2013, 151). Namık Kemal'in düşünce ve şiir dünyasına etki yapan Şinasi'nin, Mustafa Reşit Paşa için "resul-i medeniyet" tabirini kullanması da, sivillik bahsinin, bir taraftan devletin resmî mensubu olmayan bir inisiyatifin oluştuğunu, diğer yandan da modernleşme sürecinin Avrupaî dönüşümle olan irtibatını vurgulamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, önceki bölümlerde ifade edildiği üzere, klasik dönem ve "kadim"in korunması konusunda Tanzimat Fermanı'na kadar ısrarcı olmuş, bu fermanla birlikte "yeni" olanı seçtiğini ilan etmiştir. Bunun yanında, Cevdet Paşa'nın sentezci yaklaşımında da izlerini görebilmenin mümkün olduğu bir temayül belirmiştir. Buna göre, klasik düzenin yeni bir formda ve giderek zorlaşan koşullarda sürdürülebilmesinin yolları aranmış, bilhassa modernleşme hoşnutsuzluklarının iyice yükselişe geçtiği 1870'li yıllar bu tavrın belirginleştiği dönemler olmuştur. Namık Kemal başta olmak üzere sivil-gelenekselci yaklaşımın öne çıktığı dönemin bu yıllara denk gelmesi tesadüf değildir.

"Gelenekçi" ifadesinin yerine "gelenekselci" kelimesinin kullanılması, bilinçli bir tercihin ürünüdür. Nitekim gelenekçilik, her koşulda eskinin aynıyla muhafazası ve sürdürülmesini telkin eder. "Gelenekselcilik" ise, "sel" ekinde görülebileceği üzere geleneğin tamamen taklidinden ziyade "geleneğe uygunluk arayışı" olarak isimlendirilebilecek bir tavra işaret eder. Bu bakımdan gelenekselcilik, klasik dönemin kalıplarına dönüşü "modern" bir usulle sürdüren bir tavır olarak okunabilir. Bu tavır, hem sentezci modernleşmede hem de sivil-gelenekselci modernleşmede bazı ortak yaklaşımlar sergilemiştir. Ayrıca, klasik düzenin, bir diğer adıyla geleneksel pratiklerin bürokrasi kadrolarının tercihlerinde modern dönemde eski karşılığını bulmamasının doğurduğu tedirginlik, yüzyıllardır süregelen anlayışın "bir şekilde" devam ettirilmesi yaklaşımını tetiklemiştir. "Gelenekselci" kavramının, zıddı gibi göründüğü modernleşme kavramıyla aynı terkipte kullanılmasının bir sebebi de budur. Gelenekçilik, "eski düzen"in temsilcilerinin hiçbir şeyin değişmemesi gerektiği düşüncesinden hareketle koruma altına aldıkları bir tavır iken, gelenekselcilik, geleneğin dönüştüğünü veri olarak kabul eden ancak onu "yeni düzen"in içinde, farklı form ve enstrümanlarla sürdürme arayışına gönderme yapar. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi isimlerin, yeni dönemin bir bakıma hem "ürün"leri, hem de eleştirmenleri olmalarını izah eden durum budur. Onların temsil ettiğinin savunulacağı sivil-gelenekselci modernleşme, önceki bölümlerde değinilen "kadîm"in yeniden organizasyonuna yönelik yaklaşımların ortak çizgisidir.

5.2.Sivil-Gelenekselci Modernleşme Sürecinin Doğuşu Ve Şinasi'nin Rolü

Klasik düzen olarak isimlendirilen dönemde, Osmanlı Devleti'nin kurumsal tecrübesi üç temel sacayağı tarafından şekillendirilmiştir. İlmiye, seyfiye ve kalemiye olarak isimlendirilen bu gruplar, devletin organizasyonel yapısı, devlet gücünün siyasî ve askerî olarak korunması, uygulanan politikalarının dîne uygunluğunun denetlenmesi ve bu uygulamaların meşrulaştırılması gibi birçok görevi paylaşmışlar, bilhassa İstanbul'un fethinden itibaren –zaman zaman kesinti ve farklılaşmalara uğrasa da- ana rengini bulan bir forma dönüştürmüşlerdir. Bilhassa askerî mağlubiyetlerin yaşandığı ve neredeyse eş zamanlı olarak ciddî ve köklü ekonomik sorunlarla karşılaşılmaya başlanan XVII. Yüzyılın ortalarından modernleşme dönemine kadar bu üçlü yapı

değişiklikler geçirmiştir. Özellikle 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması ve aynı sene onun yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye isimli modern ordunun kurulması, seyfiye olarak bilinen birimin büyük dönüşümünü gösteren gelişmelerden birisidir. Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesiyle bir anlamda ilmiye de gücünü yitirmeye başlamıştır. Nitekim ilmiye, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılarak yeni ve düzenli orduya geçilmesi sonucunda, klasik dünya görüşünü koruyup sürdürecek askerî mekanizmadan mahrum kalmıştır.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra önemi gittikçe artan ve devletin dönüşüm sürecinin en önemli enstrümanlarından birisi haline gelen şey de, farklı sahalarda Avrupa'ya gönderilen isimlerin etkileridir. 1849 senesinde eğitim almak üzere Fransa'ya gönderilen Şinasi, sivil-gelenekselci tavrın en önemli fikir ve ilham kaynaklarından birisi olacaktır. Şinasi bir fikir kaynağı olarak rol oynamıştır, çünkü 1860'larda neşrettiği Tasvir-i Efkar gazetesi, başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa ülkelerindeki entelektüel ve sosyo-kültürel bahisleri Osmanlı vatandaşlarının gündemine sokmuştur. Böylece yeni bir okur yazar zümresi bu süreçte meydana gelmiş, ilk kez devletin üst kadroları dışında bir "zümre", politikayı da doğrudan ilgilendiren alanlarda fikirlerini gazeteler aracılığıyla paylaşmaya başlamıştır. Bu bakımdan, klasik dönemde ulemanın yaptığına benzer bir şekilde "kamuoyu"nun yönlendirilmesi hususunda yeni bir aktör meydana gelmiştir. Özellikle Tercüme Bürosu'nda görev alan ve bu sayede Avrupa ile fikir teması bulunan gençler, Şinasi'nin öncülüğünü yaptığı yolda Osmanlı İmparatorluğu'nun tecrübe ettiği mesele ve sorunları bu yeni perspektif çerçevesinde değerlendirmeye başlamışlardır.

Bir ansiklopedist olarak Şinasi, Jön Türklerin yeniyle kurdukları ilişkide onların ihtiyaç duydukları malumatları Tasvir-i Efkâr'da neşretmiş, bu gazete 1860'larda bâzı paşaların yazılar kaleme aldığı bir entelektüel muhit hâlini almıştır. Şinasi, elden ele dolaşan şiirleri ve Tasvir-i Efkâr'da birçok farklı konu hakkında kaleme aldığı görüşlerle dönemin yeni oluşmaya başlayan aydın zümresini etkilemiştir. Onun devlet kavrayışına getirdiği en önemli değişikliğin, bilhassa Fransa'da yaşanan devlet-toplum ilişkileri tartışmalarından haberdar olduğu anlaşılan yeni bir "toplum" kuramından izler taşıyan yazılar kaleme almasıdır. Şinasi'de toplum, devletin "dışında" bir gerçeklik olarak formüle edilmiş ve bu yönüyle halefi Namık Kemal için bile

"modern" kabul edilebilecek bir forma dönüşmüştür. Aynı zamanda bir şair olan Şinasi, şiirlerinde de sosyal meselelere dönük fikirlerini ele almıştır. Onun Tanzimat Fermanı'na ve Mustafa Reşit Paşa'ya duyduğu büyük hayranlık da şiirlerine yansımıştır. Bir mısraında "Bildirir haddini sultana senin kanunun" (Parlatır, Çetin, 2005, 9) ifadesini kullanan Şinasi'nin, padişahın mutlak yetkilerini sınırlayan ve onu kanuni bir çerçeveye oturtan Tanzimat Fermanı'na bu övgüsü dikkat çekicidir. Namık Kemal gibi sivil-gelenekselci aydınlar, sonraki dönemlerde Şinasi'den mülhem meşruti monarşi arayışlarını farklı formlarda sürdürecektir. Özetle söylemek gerekirse, Namık Kemal başta olmak üzere sivil-gelenekselci modernleşme anlayışına Şinasi'den intikal eden iki temel husus bulunmaktadır. Birincisi, Şinasi'nin basın yayın aracılığıyla fikirlerini yeni meydana gelmekte olan kamuoyuna aktarması ve bu alanda devletin "dışında" bir sosyal duyarlılık tesis etmesidir. İkincisi, 1860'larda Fransa başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde yaşanan devletin rejimi tartışmaları, Şinasi'yi de Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı üzerine düşünmeye sevk etmiş ve Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönüşüm sürecini padişahın yetki alanının daraltılması üzerinden okuyan bir fikre yöneltmiştir.

5.2.1. Erken Dönem Namık Kemal Ve Düşüncesi

Sivil-gelenekselci modernleşme anlayışının en önemli temsilcisi olarak kabul edeceğimiz isim olan Namık Kemal, 1840 senesinde Tekirdağ'da dünyaya gelmiştir. Hem anne hem de baba tarafından birkaç kuşak kalemiye mensubu bulunan ve çocukluk yılları dedesinin farklı şehirlere tayini sebebiyle farklı şehirlere yaptığı göçlerle dolu olan Namık Kemal'in bu yolculuklarının, onun devlet ve toplum yapısını tanımasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. On üç yaşına kadar, kendisini büyüten dedesiyle Afyonkarahisar, İstanbul ve Kars'a gitmiştir. Bu dönemde yaşanan Kırım Savaşı'nın, Namık Kemal'in şiir dünyasına ve tiyatro eserlerine belirgin şekilde damgasını vuran kahramanlık kültüne etkisi bilinmektedir. Kars gibi savaşın cereyan ettiği sahaya yakın olan ve asker gönderen bir şehrin bu etkisi oldukça önemlidir. Tekrar İstanbul'a dönen ve kısa süre sonra dedesiyle Sofya'ya giden Namık Kemal'in, bu şehrin görece hareketli entelektüel muhitiyle daha on beş yaşında kurduğu ilişki dikkate değerdir. Aldığı Arapça ve Farsça eğitiminin yanında İslamî usule uygun olarak tahsil ettiği medrese formasyonu, buna ek olarak, daha on altı yaşındayken dâhil olduğu Tercüme Odası, Namık Kemal'in hem klasik hem de modern alanlarda bilgi

düzeyini artırmasını ve iki dünyayı da tanımasını kolaylaştırmıştır. Yirmi bir yaşına kadar bu bürodaki faaliyetini sürdüren Namık Kemal, önemli ilham kaynaklarından bir diğeri olan Leskofçalı Galip Bey ile de büroda tanışmıştır. Bu zaman zarfında Encümen-i Şuara olarak bilinen ve devrin en meşhur şairlerinin içinde bulunduğu meclise genç yaşında olmasına rağmen devam etmiş, burada hem klasik şiir üslubundan, hem de yeni oluşmaya başlayan şiir anlayışından izler taşıyan eserlerden çokça şey öğrenme fırsatı bulmuştur.

Tasvir-i Efkar gazetesinin kurulmasından kısa bir süre sonra bu gazetenin önemli yazarlarından birisi haline gelen Namık Kemal, 1865 senesinde Şinasi'nin ikinci kez Paris'e gitmesi dolayısıyla henüz yirmi beş yaşındayken gazetenin en önemli yazarı ve müdürü olmuştur. Şinasi ile ilk tanışmasını ve ilk kez Şinasi şiirine rastladığı ânı oldukça lirik bir üslupla anlatan Namık Kemal'in "sivil" tavrının ilk işaretleri bu safhada ortaya çıkmıştır. Şinasi'nin sade dili, devletten "ayrı" tasavvur edilen bir toplum fikri, halkın yaşanan dönüşüm süreçlerinde oynaması gereken rol gibi birçok konu artık Namık Kemal'in gündemindedir. Nitekim Şinasi, klasik dönemin Divan Edebiyatı ve yazı üslubunu temelinden değiştiren ve "sıradan" okuyucunun da sosyal meselelerle irtibat kurmasını kolaylaştıran yeni bir yazı tarzı geliştirmiştir. Namık Kemal'in bu konuyu oldukça ciddiye aldığı ve imzasını taşıyan tüm makâle, şiir, tiyatro, tarih ve romanlarda bu dile uygun eserler vermeye gayret ettiği bilinmektedir.

Namık Kemal'in ilk dönemi adlandırabileceğimiz 1860-1870 tarihleri arasında Namık Kemal, Şinasi'nin açtığı yolda ilerlemiş ve daha ziyade okulların açılması, sıklıkla görülen büyük yangınlara karşı alınabilecek tedbirler, tarımın ıslahı ve ticaret gibi konularda yazılar kaleme almıştır. Bu dönemde iç ve dış politika, Namık Kemal'in ilgi duyduğu sahalar olmakla birlikte birincil önem arz etmemektedir. 1864 senesinde yangınlara karşı alınan tedbirler konusunda hükümeti destekleyen yazılar kaleme alan Namık Kemal'in, Sadrazam Âli Paşa tarafından takdir edildiği bilinmektedir (Uçman, 2012, 21). Ancak bu tarihten itibaren meydana gelen bilhassa dış gelişmeler, Namık Kemal'in hem ilgi alanını hem de meselelere yaklaşımda ortaya koyduğu yaklaşımı değiştirmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Avrupa devletlerinin baskılarını azaltmayı ve kendi topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin vatandaşlık bağlarını pekiştirmeyi hedefleyen Osmanlı Devleti, gelişmelerin tam tersine seyrettiği bir süreci

tecrübe etmiştir. Islahat Fermanı sonrasında ortaya çıkan süreçte, birinci bölümde anlatıldığı üzere Girit meselesi başta olmak üzere birçok gelişme, Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine karışma düzeylerinin arttığını göstermektedir. Klasik yapının neredeyse tamamen çözüldüğü, bürokrasinin ise öncüsü olduğu reformların doğurduğu hayal kırıklıkları dolayısıyla yeni oluşmaya başlayan kamuoyu tarafından eleştirilmeye başlandığı bu dönem, aynı zamanda sivil-gelenekselci modernleşme anlayışının yükseldiği dönemdir. Namık Kemal'in 1866 senesinde, üst düzey devlet yönetimiyle yaşadığı fikir ayrılığı burada başlamıştır. Memleketeyn ve Girit'te meydana gelen azınlık isyanlarına Âli ve Fuad Paşa ekibinin aldığı tedbirler, Namık Kemal tarafından yetersiz bulunmuş ve açıkça eleştirilmiştir. Kısa süre sonra Âli Paşa, Namık Kemal'in gazeteden ayrılmasını ister ve Kararname-i Âli olarak bilinen ve basın yayın faaliyetlerini kısıtlayan kanun ilan edilir.

Dönemi için hatırı sayılır bir nüfuz ve okuyucu kitlesi edinen Namık Kemal, bu dönemde irtibat kurmaya başladığı Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle 1867'de Paris'e, oradan da Londra'ya giderek burada Ali Süavi ve Ziya Paşa ile birlikte Hürriyet Gazetesi'ni çıkarır. Bir süre sonra Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz ile anlaşarak İstanbul'a döner ve gazeteye verdiği desteği çeker. Namık Kemal, bu zaman zarfında hem Ziya Paşa, hem de Ali Süavi'yle yaşadıkları fikir ayrılıklarından ötürü gazeteden ayrılır. 1870 senesinde affedilerek İstanbul'a döner ve Diyojen isimli mizah gazetesinde imzası bulunmayan kısa yazılar kaleme alır. Âli Paşa'nın 1871'deki vefatı üzerine çıkarılan genel af ile tekrar yayın hayatına dâhil olur. Yeni Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın iç ve dış politikaya dönük uygulamalarını eleştiren içerikte yazılar kaleme alan Namık Kemal, İbret Gazetesi'nden ayrılmak zorunda kalır ve Gelibolu Mutasarrıflığı'na tayin edilir. Vatan Yahut Silistre gibi önemli eserlerini verdiği bu dönemde, tiyatro ve piyes çalışmaları için yazılar yazar. Gelibolu'daki görevi kısa sürede sona eren Namık Kemal, 1872 sonlarında İbret Gazetesi'nin başına geçer ve bu dönemde Vatan Yahut Silistre isimli eserinin tiyatroda oynandığı akşamın halkta uyandırdığı büyük coşku ve Sultan Abdülaziz'in yerine geçirilmesi istenen V. Murat lehine yapılan tezahüratlar sonucunda Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik gibi birkaç arkadaşıyla birlikte tutuklanarak Magosa'ya sürgüne gönderilir. Namık Kemal bu sürgün döneminde İntibah, Kanije, Silistre Muhasarası gibi vatan müdafaası temalı eserlerini yazmıştır.

Sultan Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi üzerine Namık Kemal affedilir ve İstanbul'a döner. Bu sürede V. Murat tahta çıkar ancak ruhsal sorunları sonucunda tahttan indirilerek yerine Meşrutiyeti ilan edeceğini vadeden II. Abdülhamid padişah olur. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Namık Kemal ve Ziya Paşa Padişah tarafından Şurâ-yı Devlet üyesi yapılır. Burada hazırlanan Kanun-i Esasî komisyonunda ve Meclis-i Mebusan'ın teşkilinde etkin rol alan Namık Kemal, kısa süre sonra Padişah ve bürokrasiyle ters düşer ve 1877'de başlayan Osmanlı-Rus harbinin zor koşullarını gerekçe göstererek Padişah Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak kapatır, Kanun-i Esasi askıya alınır. Namık Kemal'in halkta giderek büyüyen karizması ve Mithat Paşa ile olan ilişkisi sebebiyle Padişah Namık Kemal'in de aralarında bulunduğu birkaç kişinin tutuklanmasını emreder. Namık Kemal'in dost meclislerinde II. Abdülhamit aleyhine konuştuğunun Padişah'a iletilmesi de bu tutuklamada etkili olmuştur. Beş ay süren tutukluluk hayatından sonra Midilli Mutasarrıflığı'na atanır. "93 Harbi" olarak bilinen ve Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi birimlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri, Namık Kemal'in yazı dünyasında büyük etkiler uyandırmıştır. Vatan Mersiyesi, Vaveylâ gibi birçok şiiri bu dönemde kaleme almıştır.

Yedi senelik Midilli görevi sonrasında, yörede yaşayan Rum eşrafın şikayetleri dolayısıyla buradaki görevi sona erdirilen Namık Kemal Rodos'ta göreve başlar. Burada çıkan karışıklıklar sonucunda Sakız Adası'na geçer. Bu sürede bozulan sağlığı düzelmez ve 1888 senesinde vefat eder.

5.3.Sivil-Gelenekselci Modernleşme Ve Namık Kemal

Sivil-gelenekselci modernleşme anlayışı, Ziya Paşa, Ali Süavi, Ahmet Mithat Efendi gibi birçok ismin teori ve uygulamalarından izler taşımakla birlikte, temsil gücü en yüksek ifadesini Namık Kemal'de bulmuştur. Onun Montesquieu'dan İbn Arabî'ye uzanan yelpazesi, şiirden tiyatroya, politikadan teoriye uzanan dünyasını şekillendiren ve büyük ölçüde onun tarafından şekillendirilen yaklaşım ve uygulamaları, günümüze kadar belli ölçülerde etkinliğini sürdürebilmiştir. Namık Kemal, kırk sekiz yıllık kısa ömrüne oldukça yoğun faaliyetler sığdırmıştır. Onun düşünce sistematiğiyle ilgili yayınlanan değerli eserler, 1870'ler sonrası fikrî seyrini ikinci planda ele almış ve Tasvir-i Efkar yazarı olduğu ilk gençlik dönemini daha çok vurgulamışlardır. Oysa bu

dönem, başta Şinasi ve Mustafa Fazıl Paşa olmak üzere Namık Kemal'in ilk dönem düşüncesini etkileyen isimlerin daha etkin oldukları bir devre tesadüf eder. Bilhassa 1860-1870'lerin başı arasındaki dönemde Namık Kemal, Avrupa medeniyetiyle ilişkiler, hürriyet gibi birçok meselenin felsefî arka planı, şehir düzenlemeleri, Londra ve Paris'te kaldığı dönemlerde edindiği düşünsel donanım ve gözlemler üzerinde daha çok durmuştur.

Bizim vurgulayacağımız yönüyle Kemal'in ikinci dönem düşüncesi (1870'lerden itibaren) modernleşme temayüllerinin tasnifi bahsinde merkezî önem arz etmektedir. Bu dönemde Namık Kemal, Jön Türkler olarak bilinen "topluluk"tan farklı ve daha derinlikli bir tavrın taşıyıcılığını yapmıştır. Şüphesiz Kemal'in ilk gençlik yıllarından itibaren edindiği donanım, ilişkiler ve değerlendirmeler sonraki döneminden keskin çizgilerle ayrılmaz; ancak onu sivil-gelenekselci tavrın kurucu ismi kılan eser ve faaliyetlerinin artışı, 1870'lerden itibaren yaptığı çalışmalara diğer dönemlerinden daha çok bağlıdır.

Birinci dönem Namık Kemal düşüncesi, Tanzimat sonrası sürecin daha sıhhatli bir mecra üzerinden ilerlemesini temine yönelik tezlere sâhiptir. Bir nevi meşruti monarşi nüveleri taşıyan söz konusu tezlerin ilki, temelleri Reşid Paşa tarafından atılan Meclis-i Vâlâ'nın, hem danışma hem de kânun teklifleri hazırlama görevi olan yeni bir format kazanması düşüncesidir. Büyük ihtimâlle Kemal tarafından kaleme alınan bir makalede Muhbir Gazetesi, kânunların Şeriat'a aykırı tasavvurlarla çıkarıldığını ve "laik yüksek mahkeme" fikrinin zararlı olduğunu savunmuştur (Mardin, 1996, 57). Bu bakımdan, Namık Kemal'in "sivil"liği ve hürriyet kavramına olan vurgusu, radikal bir devlet teorisi geliştirmekten ziyade, padişahın yetkilerinin, Tanzimat Fermanı sonrasında hukukî sınırlamaya tabî tutulmasının güçlendirilmesi ve İslam'ın devre dışı bırakılmasının önüne geçilmesi olmuştur. Nitekim bürokrasinin Tanzîmat sonrası aşırı güçlenen bir yapı arz etmesi, Kemal'in Şeriata dayalı bir reform anlayışı ve Müslüman unsurun her sahada güçlendirilerek reform sürecinde hâkim unsur olması düşüncesini zayıflatan unsurlardı.

Tanzimat Fermanı'nın, ortaya çıkışı bakımından devletin kurtarılmasına dönük bir mecburiyetler silsilesinin parçası olduğunu belirten Namık Kemal'e göre bu ferman "devleti kurtaran" bir belgedir. Bu bakımdan takdir edilmesi ve tezlerine sahip

çıkılması gereken bir metindir. Ancak Namık Kemal devamla Tanzimat'ın bireysel hürriyetlere yaptığı vurguyu usûl-i meşveret, hâkimiyet-i ahali gibi hususlardan sakındığını belirtir. Yine de onun ilânıyla Mısır, Memleketeyn (Eflak ve Boğdan) gibi devletin kapısına kadar gelen tehditlerin bertaraf edilmesini Tanzimat'ın başarısı olarak ele alır. Tanzimat'ın başta İngiltere olmak üzere "ecnebi devletler" in himâyesine verilmesinin, varlığını muhafaza için cellat beslemeye mecbur kalan kavimlerin ikilemi olarak değerlendirir (Kemal, 2005, 223). Ayrıca ona göre Tanzimat'ın metninde belirtilen ve şeriata vurgu yapılmasıyla temsil edilen bölüm, İslâm'ın hâlâ devletin yegâne dayanak noktası olduğunun teyit edilmesidir. Ona göre bu değişmez gerçeğe ek olarak Tanzimat Fermanı, "Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedâbir-i idâreyi müeyyid bir beyannâme" vasfıyla öne çıkar (age, 222). Özetle Namık Kemal, modernleşmeyi merkezinde İslâm'ın olduğu, ancak Avrupa fikriyatının genel kabulleriyle uyum arz eden bir süreç olarak ele alır, bununla birlikte, tatbikatının İslâm'a aykırı bir devrin başlangıcı olduğunu daha sonraları sıklıkla dile getirecektir.

Namık Kemal Tanzimat'ın metnine olumlu, ancak tatbikine eleştirel bakmakla birlikte, Islahat Fermanı'nın hem metni hem de uygulanış biçimiyle ilgili görüşleri ise oldukça sert ve suçlayıcıdır. Ona göre Reşid Paşa'nın "çırakları" sayılabilecek olan Ali ve Fuad Paşalar, Fransa başta olmak üzere yabancı devletlerin "tatyîbi"ni merkeze alarak "ıslahat nâmıyla" devlete büyük zararlar vermişlerdir (age, 223). Onlardan sonra gelen Mahmud Nedim Paşa ise, Namık Kemal'e göre Avrupa'lıların garantörlüğünü dahî iptal etmelerine sebep olacak kötü bir yönetim sergilemiştir.

1856 Paris Antlaşması sonrası Avrupa kamuoyunda Osmanlı lehine esen hava, Avrupa güçler dengesinde meydana gelen değişim ve Islahat Fermanı'nın azınlıkların ayrılıkçı temâyülleri üzerinde istenen etkiyi yapmaması gibi sebeplerle 1860'ların ortalarında dağılmaya başlamıştır. Özellikle 1870'deki Fransa-Prusya savaşı ve Prusya'nın millî birliğini sağlayarak uluslararası sistemin önemli bir aktörü olma pozisyonunu pekiştirmesi, Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine seslerin yükselmesine yol açmıştır (age, 185). Büyük Britanya da bu dönemde, 1840'lardan 1870'lerin ortalarına kadar sürdürdüğü Osmanlı Devleti'ni tek parça halinde muhafaza etme ve Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak konumlandırma politikasını terk etmeye başlamış, 1882'de Mısır'ı işgali ve Hindistan yolunun güvence altına alınması

arayışlarının da etkisiyle Osmanlı Devleti'yle sürdürdüğü teması sona erdirmiştir. Tüm bu gelişmeler, 1870'lerde yaşanan genel muhafazakarlaşma temayülünü ve geleneksel unsurlara yönelişin daha çok vurgulanmasını artıran hususlar olmuşlardır.

Namık Kemal başından beri "sivil" tavrın tâkipçisi olmakla birlikte onu "gelenekselci" kılan hususların zaman içinde teşekkül eden bir sürece dayandığını belirtmek gerekir. 1871 Fransız-Alman Harbi sonrası güçlenen Balkan milliyetçilikleri ve bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansımaları, Namık Kemal ve dönemin aydınlarını etkileyen hususlardan birisi olmuştur. Bu harp sonrası Kemal'in İttihâd-ı İslâm'ı öne çıkaran düşüncelerinin daha çok altını çizdiği görülmektedir.

5.3.1. Şiirin Sivilliği

Sanatçıların otoriteyle kurdukları ilişkinin mahiyeti her devirde tartışma konusu olmuştur. Özellikle matbaanın yaygınlaşması sonrası yazılı eserlerin geniş kitleler tarafından okunabilmesine kadar, bilhassa şair ve müzisyenlerin devlet erkiyle veya doğrudan Kral/Sultan ile tesis ettikleri münasebet dolayısıyla, literatürün önemli isimleri tarafından patronaj ilişkisi çerçevesinde ele alınmışlardır.

Konuya dair yazdığı iki eserde Halil İnalcık, klasik dönem Osmanlı şairlerinin ya padişah danışmanlıkları ya da üst düzey paşaların himayesine girmelerinin tarihini anlatır. Ona göre, patrimonyal devlet anlayışının hâkim olduğu doğu toplumlarında, sanatsal faaliyetlerin yegâne koruyucusu devletler olmuştur. Bu Weberyen bakış açısına göre, yüksek düzeyli sanatsal faaliyetlerin ortaya çıkması da yüksek devlet kademelerindeki karşılık bulma derecesine bağlı olarak ilerler. Özellikle Divan Şiiri'ni bu kategoride ele alan İnalcık'ta eserlerin niteliği bile sultanın iltifatıyla doğru orantılı olarak görülmüştür.

Merkez-çevre ilişkilerinin doğu toplumlarındaki "kopukluğu"nu vurgulayan Şerif Mardin de, devlet merkezinin, bu erkin dışında kalan tüm birey ve mekanizmaları kuşattığını söylemiş ve onların "sivil" bir yönelim sergilemesini neredeyse imkânsız olarak görmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında, İranî devlet anlayışını esas alan Selçuklu Devleti'nin kurumsal ve sosyal mirasıyla, toprak sahipliğinin devletin kontrolüne bağlı olması etkenlerini vurgular. Hatta bu sürecin Selçuklulardan Osmanlı Devleti'ne, oradan da cumhuriyete intikal ettiğini, bu bakımdan "çevreye kuşkulu

gözle bakıldığı"nı (Mardin, 2011, 62) belirterek, devletin merkezî yönelimi haricinde meydana gelen faaliyetlerin tesir gücünü sorgular.

Bilhassa şairlerin devletin "patron"luğunu kabul ederek şiir yazdıklarını savunmasına rağmen İnalcık, bu durumun mutlak bir süreç olmadığını da belirtmiştir. Daha ilk Osmanlı beylerinin dahi "Türkmen kültür çevresi"ne (İnalcık, 2015, 12) dahil birçok şeyh, şair ve dervişle irtibatlı olduklarını vurgulayan İnalcık'a göre, özellikle İstanbul'un fethinden sonra sanatta da gerçekleşen kozmopolit yönelişler sonrası devlet, birçok farklı anlayıştan gelen sanatçıları kendi potasında eriten, ancak onların katkılarıyla kendisi de bir senteze ulaşan yeni anlayışa ulaşmıştır. Fuzulî başta olmak üzere birçok şairin devletle kurduğu patronaj ilişkisini bu teori üzerinden açıklar.

Şairler özelinde sanatçılar hakkında söylenen bu ilişki biçimi büyük ölçüde doğru olmakla birlikte, şiirin daha Antik Yunan'dan itibaren başlayan devlet mekanizmasıyla problemli münasebetlerinden de bahsetmek mümkündür. Platon, Devlet'ine şairleri almaz; özellikle Homeros ve Hesiodos'un Yunan tarih ve tasavvurundaki yerini tenkit eder. Nitekim ona göre sanat –bilhassa şiir-, mevcudun taklidi anlamına gelmesi sebebiyle gerçeklikten uzaklaşmadır. İkinci olarak, devlet mekanizması düzen ve sürekliliğe ihtiyaç duyar. Bu sebeple şairlerin devlet dışında tutulması gerektiğini savunur (Aydoğan, 2017, 96).

Gerek Türk tarihinde, gerekse moderniteyle birlikte ortaya çıkan süreçlerde, şiirin hem bir ifade aracı hem de "sivil" bir damar taşıyan özellikler de gösterdiğini söylemek mümkündür. Örneğin, Yunus Emre'nin şiirde ve bir insan tipine duyulan özlem bahsinde temsil ettiği damar, onunla başlayan süreçte Mevlit gibi halk nazarında itibar gören ve yüzyıllardır aktarılan eserler, Türkiye özelinde İstiklal Marşı'nun kurucu rolü gibi birçok örnekte görüleceği üzere şiir, görece bir sivil özerkliği elinde bulundurma imkanına sahip olmuştur. Merkezî devletlerin güçlendiği, kapitalist üretim ilişkilerinin yer küreyi kaplamaya başladığı ve bu dönemle birlikte yeni bir insan tipinin ortaya çıktığı XIX. Yüzyılın en keskin eleştirmenlerinden birisi olan Baudelaire'in şair olması ve şiirin imkânlarıyla bir düşünce dünyası kurması da, şiirin her dönemde otoriteye mutlak anlamda tabî olmayan bir şey olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Türk düşünce ve siyaset hayatının en önemli isimlerinden birisi olan Namık Kemal'in rolü ve bu rolde şiirin ehemmiyeti de, söz konusu sivil damarın açık göstergelerinden birisi olmuştur. "Hürriyet Kasidesi" olarak bilinen ve günümüzde de şöhretini koruyan şiirinde Namık Kemal, içinde yaşadıkları çağın "sıdk u selâmet"ten uzak olduğunu, bu sebeple "hükümet kapısı"ndan çekildiklerini vurgulamış, 1860'lardan itibaren, devletin üst kadrolarında yer almayan, hatta bu görev alma işini olumsuz gören yeni bir anlayışın temsilcisi olduğunu iddia etmiştir. Aynı şiirin devamında ise, "kendini insan bilenler"in halka hizmetten usanmayacaklarını da ekler. Bu tarihlerde halk kavramının aktör olarak sürece dâhil edildiğini, zarurî ve sentezci modernleşme anlayışlarının devleti ön plana çıkaran tasavvurlarına karşı, Namık Kemal'de ifadesini bulan bir halk anlayışının sahaya sürüldüğünü söylemek mümkündür.

Namık Kemal, Şinasi ile münasebetinin nasıl başladığını anlatırken, ilk olarak onun bir şiirini gördüğünü ve önce Yunus Emre ilahisi sandığını, onun Şinasi tarafından yazıldığını öğrendiğinde ise hayretler içinde kaldığını, sonra da Şinasi'nin gazetesi olan Tasvir-i Efkar'a abone olduğunu belirtir (Uçman, 2012, 19). Dikkat çekici olan hususlardan birisi de, Namık Kemal'in önceleri bazı yazılarını okuduğu ve beğenmediği Şinasi'nin sadece bir şiirini okuyarak onun çizgisinin devamı olmaya karar vermesidir. Bu örnekte de görüldüğü üzere, şiirin sivil damarının bazen düz yazı türünü dahi aşan bir süreklilik ve silsileyi takip ederek düşünce dünyasını etkilemesidir. Namık Kemal, bir diğer etkilendiği isim olan şair Leskofçalı Galip Bey ile de onun bir şiiri üzerinden tanışmış, hatta Hürriyet Kasidesi'ni Galip Bey'in bir dörtlüğünden ilhamla yazdığını belirtmiştir. Galip Bey, bu şiirinde "devlet kuşu"nun yaralanması sebebiyle milletten aralıksız bir şekilde "kan aktığı"nı anlatır. Namık Kemal, tıpkı Şinasi'nin şiirinde olduğu gibi bu şiirde de büyük bir üzüntü yaşar. Bu şiirle karşılaşmasını anlatmaya şu şekilde devam eder: "Dünyada ne kadar alam u efkar var ise cümlesi başıma üşüp, bî-ihtiyar sokağa fırladım. Tavr u hareketimi gören mutlaka divane zannederdi" (Özgül, 2012, 140).

Namık Kemal ve Ziya Paşa, klasik dönemin şiir anlayışının sosyal gerçeklik ve fayda prensiplerinden uzaklaştığını, "bu asırda" ise şiirin "ne kadar âlâ olursa olsun" salt sanatsal faaliyet olmaması gerektiğini vurgulamışlardır. Namık Kemal'e göre şiirde

esas yapılması gereken şey, herkesin anlayabileceği bir şiir anlayışına erişmekten geçmektedir (Kemal, 2005, 141).

Ziya Paşa da önceleri devletin önemli mevkilerinde görev yapan, ancak sonradan azledilen bir şair olarak, şiirin hem sosyal amaçlara hizmet eden bir şey olmasını, hem de şiir aracılığıyla devrin konjonktürünün ve devlet yöneticilerinin tenkit edilebilmesinin örneklerinden birisi olmuştur. Özellikle Âli Paşa'nın Girit meselesini istenilen şekilde çözememesine rağmen, Girit'ten İstanbul'a bir kahraman gibi dönmesini hicvettiği Zafername isimli eseri oldukça meşhurdur. Her ne kadar Ziya Paşa, -Paşa ünvanından da anlaşılacağı üzere- Namık Kemal kadar "sivil" bir hayat sürmemiş olsa da onun sivil-gelenekselci olarak isimlendirilmesini mümkün kılan iki temel sebep bulunmaktadır. İlk olarak, Ziya Paşa'nın bilhassa Âli Paşa ile kişisel hukukunun kötü olması sebebiyle, Ziya Paşa arzuladığı siyasî mevkilere bir türlü erişememiş, bunun da en önemli sorumlusu olarak Âli Paşa'yı görmüştür. İkincisi, hiciv ve politik eleştiri ile, insanî zaafların, bilhassa bürokratların eleştirisinin ele alındığı şiiri, bir süre Jön Türk olarak Londra ve Paris'te ikamet etmek zorunda kalan Ziya Paşa'nın sivil-gelenekselci olarak isimlendirilme sebebidir.

5.3.2. Sivil-Gelenekselci Modernleşme'de Vatan Kavramı

XIX. Yüzyılda ortaya çıkan ve bilhassa imparatorluk coğrafyalarını tehdit etmeye başlayan azınlık milliyetçilikleri, modern dönemin en önemli siyasî argümanlarından birisi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte gayrimüslimlerin Osmanlı'dan bağımsız bir siyasî yapı arayışına girmelerini engellemek için de modernleşme reformlarına hız vermiştir. Özellikle 1830 Yunan bağımsızlığının yarattığı travma sonucunda, Islahat Fermanı'nda daha açık bir ifadesini bulan vatandaşlık kavramı, din ve dil ayrımına gidilmeksizin tüm Osmanlı tebaasının eşitliğine göndermeler yapmıştır. Ancak hem 1860'ların sonlarında alevlenen ve gittikçe yeni devlet yapıları doğuran Balkan milliyetçilikleri, hem de başta Araplar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslüman unsurların milliyetçi temayüllerinin uç vermesi sonucunda, devletin parçalanmaması ve tarihsel süreçte Türklerin yurdu haline gelen coğrafya ile manevî bağların vurgulanması durumu ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten, Avrupa'da da Prusya ve Fransa başta olmak

üzere milliyetçilik ve vatan temalı vurgular kimliklerin bir parçası hâline gelmeye başlamıştır.

Yaşanan toprak kayıpları, devletin siyasî ve sosyal açıdan itibar kaybının hızlanması, elde kalan yerlerin de yitirilebileceğinden duyulan dehşet, Namık Kemal başta olmak üzere aydınların vatan kavramını öne çıkarmalarıyla sonuçlanmıştır. Hem makale, piyes ve romanlarında hem de şiirlerinde yoğun bir vatan vurgusu yapan Namık Kemal, meşhur eseri Vatan Yahut Silistre'de "vatan"ı orta düzey zabitler ile gençlerin kurtarmaya yöneldiği toprak parçası olarak zikreder; üstelik bu hikâyeyi bir aşk macerası eşliğinde sunar. Buradan da anlaşılacağı üzere Namık Kemal'in "vatanı kurtarma" ethosu, artık devlet yetkilisi olmayan "vatandaş"ın yüklendiği bir vazife olarak tasavvur edilmiştir.

1870'lerin ortalarından itibaren Namık Kemal'in makâle yazarlığını adeta terk ederek şiir, piyes ve tarih sahalarında verdiği eserleri yoğunlaştırması dikkat çekicidir. Nitekim, tehlike altındaki vatanın müdafaa edilmesine psikolojik destek sağlayacak kahramanlık hikayeleri, Namık Kemal için tarihten devşirilen malzemede gizlidir. Bu dönemde Namık Kemal'in, Selahaddin Eyyubi, Fatih ve Yavuz Sultan Selim gibi isimlerin hayatına gönderme yapan eserler kaleme alması, vatanın korunmasında askerî dirayet ve kahramanlığa açık bir vurgu niteliği taşımaktadır. Örneğin Devr-i İstila isimli eserinde Namık Kemal, "Osmanlılığın şanını" (Pelvanoğlu, 2018, 216) vurgulamış ve askerî başarılara göndermeler yapmıştır. Evrak-ı Perişan isimli tarihi romanında da benzer bir kurgudan hareket eden Namık Kemal, vatanın kurtarılmasına öylesine vurgu yapmıştır ki, kitapta geçen mekânların mimarî, örfî ve sosyal hiçbir şeyine temas etmeden doğrudan anlatısına odaklanmıştır (Tanpınar, 1988, 376). Namık Kemal, bu eserlerindeki kahramanı –kimi zaman bir padişah, kimi zaman sıradan bir insan olabilir- tüm milletin vücut bulmuş bir örneği olarak kurgulamış, böylece tüm toplumun ne olması gerektiğine ilişkin bir tasavvur ortaya koymuştur.

5.3.3. Sivil-Gelenekselcilik Ve Bürokrasi

Redhouse tarafından hazırlanan lügatte "devlet" kelimesinin anlamlarından birisi olarak "saltanat" ve "debdebe" ifadelerine yer verilmiştir. (Redhouse, s. 332.) Namık Kemal ve Ziya Paşa başta olmak üzere sivil-gelenekselci modernleşmenin önemli isimleri, Osmanlı bürokrasisini yoğun bir eleştiriye tabi tutmuşlardır. Âli ve Fuat

Paşaların sadrazamlıklarını "illet" olarak isimlendiren Namık Kemal, hem Âli ve Fuat Paşalara, hem de halefleri Mahmut Nedim Paşa'ya oldukça sert bir muhalefet sergilemiş, Ziya Paşa ve Ali Suavi de farklı düzeylerde bu muhalefete katılmışlardır. Örneğin Ali Suavi, 1867'de Belgrad Kalesi'nin terk edilişine gösterdiği keskin muhalefet sebebiyle gazetesinin kapanmasına sebep olmuştur. (Mardin, Yeni Osmanlı.. s. 35.) Âli Paşa'nın öncülüğünde hazırlanan ve basın üzerindeki kontrolü mutlaklaştırmaya dönük Matbuat Nizamnamesi, bilhassa bu üç isme ve benzerlerine dönük bir hamledir.

Bu üç ismin Âli ve Fuad Paşalara dönük en önemli tenkitlerinden birisi de Islahat Fermanı hakkındaki görüşleridir. "İmtiyaz fermanı" olarak adlandırdığı (Kemal, Osmanlı Modernleşmesinin.. 152) Islahat Fermanı için oldukça ağır ifadeler kullanan Kemal'e göre, bu iki paşa, kendi ikballerini gerçekleştirmek için kimi zaman devletin çıkarlarını bile feda edebilmişlerdir. (age, s. 192.) Cevdet Paşa'nın, Reşit, Âli ve Fuad Paşalar için yaptığı yabancı devletlerin politikalarından güç alarak varlıklarını sürdürmeleri bahsi Namık Kemal'de de zikredilen bir husustur. Namık Kemal'e göre, Reşit Paşa'nın İngiltere yanlısı politikalarının en önemli sebebi, bu devletin kişilere değil kurumlara ve sürekliliğe dayalı politika üretmeleri, bu sebeple de tahmin edilebilir bir çizgilerinin bulunmasıdır. Namık Kemal, Prusya ve Avusturya'da bundan ziyade kişilerin hayatıyla sınırlı ve değişken politikalar uygulandığını, bu sebeple Reşit Paşa'nın İngiltere politikalarıyla uyumlu davranmasının o devir için anlaşılabilir olduğunu belirtmiştir. (age, s. 152.)

5.3.4. Sivil-Gelenekselci Modernleşme'de Geleneğin Modern Müdafaası

Modernleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte, birçok yeni konu ve kavram bürokrat, âlim ve aydınlar arasında tartışılmıştır. Klasik düzenden devralınan mekanizmanın yanında, gerek Avrupa devletlerinin baskıları, gerekse aydınların sorunlara çare üretmeye çalışırken vardıkları sonuçlar, oluşmakta olan kamuoyunun gündemine gittikçe daha fazla gelmeye başlamıştır. Özellikle 1860'lardan itibaren, devletin rejimi, Anayasa tartışmaları, terakki, medeniyet, ilim, fen, sanat, meşveret gibi kavramların tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Bu tartışmalar, cumhuriyetin kuruluşuna dek önemini ve hızını neredeyse yitirmeden sürmüş ve bu alanlarda geniş bir fikir yelpazesi doğmasının yolunu açmıştır.

Bu dönemden itibaren yaşanan tartışmaları ve aydınların reform projelerini birkaç maddede özetlemek mümkündür:

1- Osmanlı Devleti, askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal bir kriz içerisindedir.

2- Bilhassa son yüzyılda Avrupa medeniyeti, teknoloji ve sanayide yakaladığı başarılarla üstün konuma geçmiştir.

3- Avrupa'da ortaya çıkan teknik yenilikler ve entelektüel bahislerin aslı ve iyisi İslam'da mecvuttur.

Üçüncü maddeden hareketle, Avrupa fikir muhitleri ve siyasi gündemlerinde tartışılan birçok mesele, sivil-gelenekselci aydınlar tarafından hararetle tartışılmıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı ile başlayan ve padişahın yetkilerini sınırlandıran yaklaşım, Avrupa'daki benzerleri nispetinde ele alınmıştır.

Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimlerin bu dönemde özellikle politik alanda birçok tartışmaya katıldıkları görülmektedir. Örneğin Ali Suavi, meşrutiyet savunusu yaptığı yazılarında konunun İslam'a aykırı olmadığını, aksine, padişah otoritesinin yanında açılacak bir meclisin İslam'a daha uygun olacağını söylemektedir. Ali Suavi'nin, Avrupa kökenli bir siyasî tarihin ürünü olan parlamentoları İslamî bir içeriğe dayanarak savunması, dönemin sivil-gelenekselci aydınlarının olduğu kadar, her ideolojiden aydının o dönem için dikkate aldığı bir yöntemdir (Kara, 2014, 96).

Kelime kökeni itibarıyla "istişare etmek", "şura" gibi sözcüklerle akrabalığı bulunan meşveret meselesi, "Yeni Osmanlılar"ın anahtar kavramlarından birisidir. Padişahı yönetim hiyerarşisinin en üstünde konumlandırmakla birlikte, yönetime dair hususlarda ona yardımcı olan, kimi yerlerde onun yetki alanlarını sınırlayan ve toplumun her kesiminden insanın belli ölçülerde katılımına imkân veren bir meclisin mahiyeti, Namık Kemal başta olmak üzere tüm aydınların gündemini meşgul etmiştir. Bir Kur'an ayetinde işlerin danışılmasına yapılan övgü üzerinden parlamentonun önemini vurgulayan Kemal'de, hürriyet kavramı da hem İslamî hem de modern yüzleriyle oldukça önemli bir yer tutar. Ona göre hürriyet, yaradılıştan itibaren tüm fertlere sunulan bir tabii durumdur. Şeriat ise Namık Kemal'e göre, devlet adamlarının ve Anayasaların kendisinden hüküm çıkarabileceği en temel kaynak ve iyi ile kötünün tespitinde yararlanılacak dayanak olarak algılanmaktadır (Mardin, 2011, 342). Buna

rağmen, onun siyaset teorisinde kendisinden esinlenilecek en önemli anayasa, Fransız Anayasası'ydı, nitekim Fransa, Devrim'den bugüne oldukça kanlı ve yıpratıcı süreçlerden bugünlere gelmiş bir süreç sonucunda anayasasına ulaşmıştı. Yine de Namık Kemal'e göre, bu anayasada devlet başkanının yetkileri kısıtlı olarak görüldüğü için tashihe muhtaç birçok nokta bulunmaktadır (age, 345). Bu örneklerden de görülebileceği üzere, sivil-gelenekselci modernleşme temayülü, İslamî ilkelerin gözetiminde ve halkın temsilcilerinin katılımıyla hazırlanacak bir modern anayasa aracılığıyla geleneğin yeni şartlarda korunabileceğini savunmuşlardır.

5.4.Sentezci Modernleşme Ve Sivil-Gelenekselci Modernleşme Arasındaki Farklar

Bu iki modernleşme tutumunun birbirleriyle iç içe geçtiği noktalar olmakla birlikte, onları birbirinden ayıran hususlar da mevcuttur. İlk olarak, Cevdet Paşa'nın başını çektiği sentezci modernleşme de, Namık Kemal'in en önemli temsilcisi olduğu sivil-gelenekselci modernleşme de "devletin kurtarılması" meselesini önemsemekle birlikte, birincinin devlete yaptığı vurgu, ikincide millete yönelik bir vurguya dönüşür. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Cevdet Paşa'nın "yukarıdan" bir dönüşümü merkeze alması, buna karşın Namık Kemal'in "aşağıdan" bir hareketin mobilizasyonuna yönelmesidir. Namık Kemal'in gazete ve tiyatro başta olmak üzere geniş kitlelere hitap etme arayışı da bu arayışının bir sonucudur.

İkinci olarak, iki modernleşme temâyülünde de üst düzey bürokrasinin tenkidi olmakla birlikte, Cevdet Paşa bürokrasiyi "içeriden" dönüştürmek istemiş, bu sebeple sürekli olarak devlet kademelerinin içinde kalarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Namık Kemal ise, şiirinde de geçtiği üzere, devlet görevinden ve "hükümet kapısı"ndan "çekilmek" suretiyle bir tavır geliştirmiştir.

Üçüncü olarak, Namık Kemal, 'halk'ın paradigma değişikliğine duyduğu tepkinin sesi olması ve bu reaksiyonlarla iç içe olması bakımından benzerlerinden ayrılmaktadır (age, 93). Cevdet Paşa'nın mümessili olduğu sentezci anlayışla en önemli farklarından birisi de bundan kaynaklanır: Cevdet Paşa "devletlû" bir isim olarak Müslüman halkın -kendisinin de sıklıkla andığı- dönüşüm sürecine tepkilerinin azaltılarak modernleşme

projesinin meşruiyetini sağlamaya odaklanmıştır. Namık Kemal ise bizzat bu tepkinin taşıyıcısı bir isimdir.

Sivil-gelenekselci modernleşme temayülünün bir diğer ismi olan Ali Suavi, kamuoyunun görüş ve düşüncelerini temsil etmesi bakımından önemli bir örnektir. Orta sınıf olarak tarif edilebilecek ve resmî ulemanın dışında kalan âlimler zümresinin, modernleşme reformlarına duyduğu tepki önemli ölçüde onun düşünce ve icraatında somutlaşmıştır. Bu "popülist" tarafının farkında olan Ali Suavi'de cisimleşen bu reaksiyon, onun tarafından modern kavramlarla anlatılır. Ali Suavi'ye göre başta her türden meclisler olmak üzere birçok şey, İslam'da kamuoyunun varlığına delil gösterilebilir. Cevdet Paşa'da ise, İslamî kullanımda "ara-yı ümmet", yani yaklaşık anlamıyla kamuoyu, âlimlerin veya seçkinlerin ortalama görüşünü yansıtan bir şeydir (Gencer, 2014, 681).

6. SONUÇ

"Türk modernleşmesi" olarak bilinen ve Tanzimat Fermanı'yla başladığı konusunda genel kabul gören süreç, klasik dönem olarak bilinen ve yüzyıllardır kurumsallaşma evrelerinden geçen mekanizmayı dönüştürmüş, bu tarihlerden itibaren "devletin kurtarılması" için aralarında birçok bürokrat, ilim adamı ve aydının da bulunduğu isimler çeşitli çözüm önerileri getirmişlerdir. Bu öneriler, devletin görece güçlü olduğu devirlerde getirilen ıslah tekliflerinden bazı noktalarda ayrılmaktadır. Tanzimat Fermanı'ndan önceki sorunlara önerilen çözümler, klasik dönemdeki başka uygulamalar örnek gösterilerek ele alınmışlardır. Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde ise, devletin en üst düzeyde aldığı tedbirler vurgulanmış, sorunların artık eskiye referansla değil, birtakım yeni teklif ve uygulamalarla halledilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bakımdan Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin istikametini yeni olana çevirdiğinin ilan edildiği bir fermandır. Ferman'ın ısrarla vurguladığı hususlardan birisi de, kimsenin can ve mal endişesi taşımaksızın hayatını sürdürebileceği konusudur. Bu bahiste, Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliği teyit edilmekle birlikte, esas vurgu, değişim sürecinin temel dinamiği haline gelen bürokrasiye güvence verilmesine yöneliktir. Klasik düzende ulema ve orduyla birlikte Osmanlı Devleti yönetim mekanizmasının üç ana unsurundan birisi olan bürokrasi, Tanzimat Fermanı'ndan itibaren diğer iki unsurun üzerinde konumlanmış ve "Babıalî", devlet içindeki en güçlü kurum hâline gelmiştir.

Osmanlı bürokrasisi, başta Mısır meselesi ve Rusya ile yaşanan sorunlar olmak üzere karşılaşılan birçok askerî kökenli tehdidi bertaraf edebilmek için Avrupa devletlerine yakınlaşmış, Avrupa devletleri ise, Osmanlı'nın yapacağı reformlar karşılığında yardım vaadinde bulunmuştur. Özetle, modernleşme reformları olarak isimlendirilen dönüşüm süreci, temelinde askerî zaruretleri barındıran koşulların da etkisiyle şekillendirilmiştir. Tanzimat Fermanı ile başlayan ve Islahat Fermanı ile doruğa ulaşan reformlar, tarihsel süreçte güçlü olmasına en çok dikkat edilen devlet yapısının ve

kurumsal mimarisinin korunmasına dönük faaliyetlerdir. Çalışmada gösterilmeye çalışıldığı üzere, devlet tasavvurunun tarihsel kökenlerinin de etkisiyle, devlet mekanizmasının muhafazası her dönemde Osmanlı devlet adamlarının birincil gündemi olmuş, modernleşme döneminde de bu arayış farklı araçlar kullanılarak devam etmiştir. Bu bakımdan, çalışmada "zarurî modernleşme" olarak isimlendirilen çizgi, Paris Antlaşması ile Avrupa güçler dengesinin bir unsuru haline gelirken ilk olarak devletin güvenlik şemsiyesine girmesini önemsemişlerdir.

Klasik düzende yaşanan aşınma ve bilhassa Islahat Fermanı ile Müslümanlarla gayrimüslimlerin hukukî statülerinin eşitlenmesi gibi birçok gelişme, özellikle Müslüman halk tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Ulemanın siyasî yabancılaşması ve bürokrasinin güçlendiği bir evrede zayıflamasına bağlı olarak, reformlar meşruiyet çerçevesinden giderek uzaklaşmış, bu da alışılagelen düzende kırılmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Ulema kökenli bir bürokrat olan Ahmet Cevdet Paşa, meşruiyet kaybının ve halk memnuniyetsizliğin yükseldiği 1850'lerde başladığı ve farklı devlet görevlerinde sürdürdüğü çalışmalarıyla bu mesafeyi kapatmayı hedeflemiştir. Özellikle Mecelle isimli hukuk metnini hazırlayan heyetin başındaki isim olan Cevdet Paşa, modern siyasi ve ekonomik dönüşümün paradigmalarını da dikkate alan ve Hanefî fıkhına uyarlanan bir anlayışı geçerli kılmaya çalışmıştır. Bu metnin hazırlanmasında, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan taleplerinin yanında, yukarıda bahsedilen meşruiyet arayışları harmanlanmıştır. Kapitalist dönüşümü veri kabul eden ancak bunu klasik fıkıhla birlikte ele alan Mecelle, çalışmada "sentezci modernleşme" olarak isimlendirilen yaklaşımın temel unsuru olmuştur.

1860'lardan itibaren, başta devletin toprak bütünlüğünün korunması ile ayrılıkçı faaliyetlerin engellenmesi başta olmak üzere, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile hedeflenen şeylerin gerçekleşmemesi ve geniş kesimlerde hayal kırıklığı doğurmasıyla birlikte, başta Namık Kemal olmak üzere bazı aydınların öncülük ettiği yeni bir modernleşme temayülü şekillenmiştir. Çalışmada "Sivil-gelenekselci modernleşme" olarak isimlendirilen bu anlayış, devletin üst düzey kadrolarının modernleşme uygulamalarına yoğun eleştiriler getirmiş, modern anlamda oluşmaya başlayan kamuoyunun sesi olmuşlardır. Önceden de belirtildiği üzere, ulema ve ordunun

etkinliğini yitirmesi ve kitlelerin görüşlerini temsil edecek kurumların modern dönemde çözülmeye başlamasıyla birlikte, çoğu gençlerden oluşan ve devletin birincil kadrolarında görev yapmayan "sivil" bir ekip, dönüşüm sürecinin önemli aktörleri haline gelmişlerdir. Namık Kemal öncülüğünde bu grup, bürokrasinin politikalarının İslamî tutarlılığından bürokratların kişisel tutumlarına ve menfaat arayışlarına kadar birçok hususta devlet yönetimiyle çatışmalı bir çizgi izlemişlerdir. Reformların İslamî ilkelere zarar verdiğini, reformların temelde doğru bir prensipten hareket etmekle birlikte, uygulamada yapılan tercihlerin klasik düzeni keskin bir şekilde aşındırmakla sonuçlandığını savunan bu aydınlar, "gelenekçi"den ziyade "gelenekselci" olarak isimlendirilmişlerdir. Nitekim gelenekselcilik, bu çalışmada ele alındığı şekliyle, geleneğin mutlak savunusu değil, geleneği yeni koşullarda ve yeni araçlarla sürdürmenin yolunu aramak anlamına gelmektedir. Bilhassa Namık Kemal, bu tavrını toplumsallaştırmak için o dönemde önem kazanmaya başlayan gazete ve tiyatro gibi unsurları da kullanmış, yazdığı ve bugün bile belli ölçüde popülerliğini koruyan şiirleriyle de halkı bu sürece dâhil etmeye çalışmıştır. Bu tavrında, şiir geleneğinin kendine has "sivil" özelliklerinin yanında, yeni tecrübe edilen paradigmanın kaçınılmazlığına yapılan vurgu ve İslâm'ın bu yeni tecrübeyi "dengeleme"sine dönük arayışın da etkisi bulunmaktadır.

Bu çalışmayı benzerlerinden ayırma iddiasında olan şeylerden birisi, yukarıda ismi belirtilen kişiler arasındaki anlayış ve uygulama farklarını tespit etme arayışıdır. Literatürde bu isimler arasındaki kimi farklar vurgulanmakla birlikte, bu farkların tasnife konu edilecek düzeyde ayrımına gidilmemiştir. Bu tezde, söz konusu farklar konjonktürel gelişmeler dikkate alınarak sınıflandırılmış ve ilgili kişi ve ekoller arasındaki ayrımlar belirginleştirilmiştir.

İkinci olarak, modernleşme sürecinde Tanzimat Fermanı'na yapılan aşırı vurgu ve buna bağlı olarak Islahat Fermanı'nın ikinci planda kalmasına dikkat çekilmiş, Tanzimat Fermanı'nın kurucu rolü göz ardı edilmemekle birlikte, Islahat Fermanı'nın Tanzimat'a göre daha somut ve belirleyici olduğu savunulmuştur.

Üçüncüsü, bu çalışmada modernleşme temayülleri, iç ve dış gelişmelerin bütüncül bir perspektifle ele alınmasına ve özellikle birine vurgu yapılmamasına dikkat edilmiştir. Modernleşme tecrübesi hem Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bir süreç olarak, hem de

Avrupa-dışı başka devlet ve toplulukların muhatap olması bakımından dış kökenli başlayan bir evre olmakla birlikte, devletin iç bünyesinde yaşadığı sorunların da önemli etkisiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla, sadece iç ya da sadece dış koşullara yapılan aşırı vurgular, indirgemeci yaklaşımları beraberinde getirmektedir. Bu tezde, üç modernleşme temayülü de iç ve dış gelişmeler neticesinde ortaya çıkan yaklaşımlar olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmada hedeflenen hususlardan birisi de, tespit edilen modernleşme yaklaşımlarının sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve günümüzü anlamak, gelecek projeksiyonu tutmamızı kolaylaştırmak hususunda mütevazı bir katkı sunmasıdır. Bugünün Türkiye'sinde birçok iç ve dış gelişmenin tarihsel kökeni olan ve XIX. Yüzyılda gerçekleşmeye başlayan modernleşme sürecinin doğru anlamlandırılması, günümüze ışık tutacak önemli araçlardan birisidir.

KAYNAKÇA

A. Vahid Bey, 1924. **A Condensed Dictionary English Turkish.** London: Oxford University Press.

Abadan, Yavuz. 1957. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri. **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.** c. 14. s. 1: 3-37.

Acun, Fatma. Klasik Dönem Eyalet Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması. https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381880.

Ahmet Cevdet Paşa, 1953. **Tezakir.** haz: Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____. 1980. **Maruzat.** haz: Yusuf Halaçoğlu. Ankara: Çağrı Yayınları.

Akarlı, Engin Deniz. 1978. **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri.** İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.

Akdağ, Mustafa. 1970. Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri: 1730-1839. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi.** c. 8. s. 12: 51-61.

_____. 2018. Celâlî Fetreti: A. 1596 Sırasında Osmanlı Devletinin Umumî Durumu 1-İran ve Avusturya Harblerinin Uzamasından Doğan Hoşnutsuzluk. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. c. 16. s. 1-2.

_____. 2018. Timar Rejiminin Bozuluşu. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.** c. 3. s. 4: 419-431.

Âliye, Fatma. 1995. **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı.** İstanbul: Bedir Yayınları.

Avcı, Casim. 2003. Medain. **İslam Ansiklopedisi.** Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi. c. 28: 289-291.

Aydın, Mehmet Akif. 2017. **Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet.** 2. bs. İstanbul: Klasik Yayınları.

Aydoğan, Emine. 2017. Şairleri Kovmak İsteyen Şair. **Al Farabi: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.** c. 1. s. 1: 94-103

Aydüz, Salim. 2011. Osmanlı Silahları, Üretim Merkezleri ve Literatürü Târihi. **Tarih Okulu Dergisi.** s. 10: 1-3.

Barkan, Ömer Lütfi. 1945. Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi. **İÜHFM.** c. XI: 3-4.

Berkes, Niyazi. 2003. **Türkiye'de Çağdaşlaşma.** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, Kemal. 1999. Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri. **İlmî Araştırmalar : Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri.** c. 8: 25-64.

Bezci, Bünyamin. 2006. Hegel'in Felsefesinde Etik, Politik Olan ve Özgürlük. **Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi.** c. 21. s. 2: 235-251.

Hacib, Y. Has. 1947. **Kutadgu Bilig.** Haz: Reşid R. Arat. İstanbul: MEB Basımevi.

Canon, De. 2009. **Ana Hatlarıyla Hollanda Tarihi.** çev: Mustafa Güleç. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Çakır, Coşkun. 2012. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi.** İstanbul: Küre Yayınları.

Çetinsaya, Gökhan. 2009. Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti. **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi.** ed. Mehmet Öznur Alkan. 8. bs. İstanbul, İletişim Yayınları: 54-72.

Dönmez, İbrahim Kafi. 2003. Maslahat. **İslam Ansiklopedisi.** Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi. c. 28: 79-94.

Ekinci, Ekrem Buğra. Ahmet Şimşirgil. 2016. **Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle.** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Emecen, Feridun. 1988. XVI. Asırda Hukuk. **Mîmarbaşı Koca Sinan: Hayatı ve Eserleri.** ed. Sadi Bayram. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü: 114-120.

Engelhardt, Eduard-Philippe. 1999. **Tanzimat ve Türkiye.** çev. Ali Reşad. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Erdem, Sami. 2005. Türkçede Mecelle Literatürü. **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.** c. 3. s. 5: 673-722.

Fatih Sultan Mehmet. 2018. **Atam Dedem Kanunu.** haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Kronik Yayınları.

Fazlıoğlu, İhsan. 2005. Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri: Bir Önsöz. **DÎVÂN İlmî Araştırmalar Dergisi.** c. 1. s. 18: 1-57.

Findley, Carter Vaughan. 1980. **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte: 1789-1922.** New Jersey: Princeton University Press.

Gencer, Bedri. 2009. Hal ve Muhal: Sekülerlikten Sekülarizme. **Eskiyeni Dergisi.** s.

13: 14–21.

_____. 2014. **İslam'da Modernleşme.** İstanbul: Doğu Batı Yayınları

Genç, Mehmet. 2013. Yed-i Vahid. **İslam Ansiklopedisi.** Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi: 378-383.

_____. 2014. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi.** 11. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gutas, Dimitri. 1998. **Greek Thought Arabic Culture.** New York: Routledge.

Gümüş, Musa. 2008. Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.** c. 47: 215-240.

Gürpınar, Doğan. 2013. **Ottoman/Turkish Vision of the Nations: 1860-1950.** New York: Palgrave MacMillan.

Hodgson, Marshall Goodwin Simms. 1974. **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization 1: The Classical Age of Islam.** Chicago: The University of Chicago Press.

İbn Teymiye. 1999. **Es Siyasetü'ş Şeriyye.** çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergah Yayınları.

İnalcık, Halil, Fahri Unan. 1988. Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası. **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.** c. 3: 215-226.

İnalcık, Halil. 1958. **Osmanlı Padişahı.** Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. c. 13. s. 4: 68-79.

_____. 2005. **Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet.** 2. bs. İstanbul: Eren Yayınları.

_____. 2015. **Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme.** 6. bs. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

_____. 2016. **Osmanlı Târihi'nde İslâmiyet ve Devlet.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

_____. 2017. **Has-bağçede 'Ayş u Tarab: Nedimler Şairler Mutribler.** 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

İslamoğlu, Huricihan, Macit Kenanoğlu, Engin Deniz Akarlı. 2004. **Notlar: Tanzimat Çağında Osmanlı Hukuku.** İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları.

Kara, İsmail. 2014. **İslamcıların Siyasî Görüşleri.** I. 3. Bs. İstanbul, Dergah Yayınları.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Târihi: Birinci Meşrûtiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907).** Ankara: Türk Târih Kurumu Yayınları.

Karpat, Kemal. 2015. **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik.** İstanbul: Timaş Yayınları.

_____. 2016. **Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm.** çev: Abdülkerim Sönmez. İstanbul: Timaş Yayınları.

Katip Çelebi. 2016. **Düsturü'l Amel li Islahi'l Halel.** der: Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Kemal, Namık. 2005. **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri.** Haz: Nergis Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları.

Kennedy, Paul. 2017. **Büyük Devletlerin Yükseliş ve Çöküşleri.** çev. Birtane Karanakçı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Keyman, Fuat. 2006. Küreselleşme, Uluslararası İlişkiler ve Hegemonya. **Uluslararası İlişkiler.** c. 3. s. 9: 1-20.

Köprülü, Orhan Fuat. 1996. Fuad Paşa Keçecizade. **İslam Ansiklopedisi.** Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi: 202-205.

Köse, Hızır Murat. 2009. İslam Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş. **Divan, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi.** c. 14. s. 27: 1-19.

Lapidus, Ira. 1996. **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası.** İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Lutzker, Michael. 1982. Max Weber and the Analysis of Modern Bureaucratic Organization: Notes Toward a Theory of Appraisal. **American Archivist**. c. 45. s. 2: 119-130.

Mardin, Ebulula. 1996. **Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa.** Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Mardin, Şerif. 1992. **İdeoloji.** İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. 1996. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.** İstanbul: İletişim Yayınları

_____. 2008. **Türk Modernleşmesi.** 18. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. 2009. Yeni Osmanlı Düşüncesi. **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi.**

İstanbul: İletişim Yayınları. 42-54.

_____. 2011. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset.** 18. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marx, Karl. 1970. **The Critique of Hegel's Philosophy of Right.** Almancadan çev: Joseph O'Malley. Oxford University Press.

Maverdî. 1976. **El Ahkamü's Sultaniyye.** çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları.

Mehmed Selahaddin, 1889. **Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi,** İstanbul: Alem Matbaası.

Namık Kemal. 1957. **Namık Kemal'in Şiirleri.** haz: Vasfi Mahir Kocatürk. Ankara: Buluş Yayınevi.

_____. 2005. **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri.** haz: Aydoğdu, N. Yılmaz, İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları.

Okur, Mehmet Akif. 2010. **Emperyalizm, Hegemonya, İmparatorluk: Tarihsel Dünya Düzenleri ve Irak'ın İşgali.** 3. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Onar, Sıddık Sami. 1985. İslam Hukuku ve Mecelle. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.** İstanbul: İletişim Yayınları: 580-587.

Ortaylı, İlber. 2007. **Batılılaşma Yolunda.** İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınları.

_____. 2008**. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.** İstanbul: Timaş Yayınları.

Öz, Mehmet. 2007. Reaya. **İslam Ansiklopedisi.** c. 34. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi: 490-493.

Özgül, Metin Kayahan. 2012. Eski 'Namık'la Yeni 'Kemal' Arasında. **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Namık Kemal.** Ankara, Kalkan Matbaacılık: 116-181.

Öztürk, Osman. 1973. **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**. İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı.

Pamuk, Şevket. 2010. **Osmanlı-Türkiye İktisadî Târihi: 1500-1914.** 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.

Parlatır, İsmail, Nurullah Çetin. 2005. **Şinasi: Bütün Eserleri.** Ankara: Ekin Kitabevi.

Pelvanoğlu, Emrah. 2018. **Tanzimat ve Metatarih: Namık Kemal'in Tarih Anlatılarının Poetikası.** İstanbul: Vakıfbank Yayınları.

Pınar, Hayrettin. 2018. Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa. **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.** s: 18: 1-22.

Redhouse, James William. 1861. **A Lexicon: English and Turkish.** Temple Bar, London: W. M. Watts.

Somel, S. Akşin. 2008. Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi. **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi.** ed. Mehmet Öznur Alkan. 8. bs. İstanbul: İletişim Yayınları: 88-98.

Şeker, Fatih. 2011. **Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği.** İstanbul: Dergah Yayınları.

Şemsettin Sami. 1978. **Kamus-i Türkî.** İstanbul: Çağrı Yayınları.

Şen, Temel. 1991. Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle. Yüksek Lisans Tezi. OMÜ İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı/İslam Hukuku

Şeref, Abdurrahman. 1985**. Tarih Musahabeleri.** sadeleştiren: Enver Koray. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tahir, Kemal. 1973. **Yorgun Savaşçı.** Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tahiroğlu, Bülent. 1985. Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.** İstanbul: İletişim Yayınları: 588-601.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. 1970. **Yaşadığım Gibi.** İstanbul: Türkiye Kültür Enstitüsü Yayınları.

_____. 1988. **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi.** 7. bs. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

_____. 2016. **Mahur Beste.** 16. bs. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tilly, Charles. 2000. **Coercion, Capital and European States: AD 990-1992.** London: Blackwell Publishing.

Turan, Osman. 1969. **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî İslamî ve İnsani Esasları.** İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Uçman, Abdullah. 2012. Kısa Bir Ömrün Uzun Hikayesi. **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Namık Kemal.** Ankara: Kalkan Matbaacılık: 12-36.

Veldet, Hıfzı. 1940. Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat. **Tanzimat: Yüzüncü Yılı Münasebetile.** İstanbul: Maarif Matbaası.

Wallerstein, Immanuel. 1996. **Historical Capitalism.** New York: Verso.

_____. 2004. **World-Systems Analysis: An Introduction.** Durham: Duke University Press.

Watson, Adam. 1992. **The Evolution of International Society.** New York: Routledge.

Yıldız, Mehmet. 2015. **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri.** Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Yusuf Has Hacip. 1947. **Kutadgu Bilig.** haz: Reşid Rahmetî Arat. İstanbul: MEB Basımevi.

ÖZ GEÇMİŞ

02.03.1987 tarihinde doğan Salih Karaduman, 2009 yılında Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuştur. 2011 yılında YTÜ Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı'na başlamış olup, 2017 senesinde kendi şirketini kurmuştur. Evli ve bir çocuk babasıdır.